

**АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ**

(Методик мəгəлмəр мəчмүəsi)

2

**«АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ»**
журналдыңна əлаə

Бакы — 1971

МҮНДӘРИЧАТ

Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXIV гурултајы јени инсанын јетишдирилмәси һаггында	3
--	---

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

А. С. Абдуллајев. Жәнч дилчи вә әдәбијјатчылар һазырлы- гына диггәти артыраг	5
И. О. Бајрамов. Фе'л формаларынын тәдриси һаггында	9
Ф. Рәһимов. Орфографик сәһвләрин арадан галдырылма- сында етимоложи тәһлилин ролу	19

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

М. Әскәров. Әдәбијјат фәнни вә мүасир дәрсин имканлары һаггында	27
Ш. Сәфәров. Әдәбијјат дәрсләриндә идеја-сијаси тәрбијәни ашыламағын јоллары	34

IV СИНИФ МҮӘЛЛИМЛӘРИНӘ КӨМӘК

Азәрбајчан дили програмы	41
Ә. Әфәндизадә. IV синифдә јени програм үзрә фонетиканын тәдриси мәсәләләри	57
Б. Әһмәдов. IV синифдә синтаксисин тәдрисинә даир	72
М. Күлмәммәдова. IV синифдә «Лексика» бәһсинин тәдриси мәсәләләринә даир	83
Ш. Микајылов. IV синифдә әдәбијјат тәдриси	91
Ә. Әфәндизадә. Суаллара чаваб	100
Бу китаблары охујун	105

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН XXIV ГУРУЛТАЈЫ ЈЕНИ ИНСАНЫН ЈЕТИШДИРИЛМӘСИ ЫАГГЫНДА

Мәркәзи Комитәнин Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш өз һесабат мә'рузәсинин хүсуси бир һиссәсини јени инсанын јетишдирилмәси мәсәләсинә һәср етмишдир. Мә'рузәдә дејилр ки, инсанларын мәдәнијјәт, тәһсил, ичтимаи шүүр, дахили јеткинлик сәвијјәси јүксәк олмаса коммунизм мүмкүн дејилдир. Даһа сонра Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәсиндән ајдын олур ки, сон вахтлар өлкәмиздә маариф, елм вә инчә-сәнәт саһәсиндә партијамызын рәһбәрлији илә чох бөјүк ишләр көрүлмүшдүр. Кәнчләрин үмуми орта тәһсилинин тәтбигинә башланмыш вә бу мәгсәдлә орта үмумтәһсил (күндүз вә ахшам) мәктәбләринин, ихтисас мәктәбләринин (техникумларын вә и. а.) шәбәкәси әлавә олага кенишләндирилмиш, һабелә шакирдләрә там орта тәһсил верән техники пешә мәктәбләринин сајы артырылмышдыр. Нәтичәдә биз гаршыда гојулмуш мәгсәдә хејли јахынлашмышыг; инди биздә сәккизиллији битирән шакирдләрин тәгрибән 80 фаизи сонра там орта тәһсил алып. Партијамыз, орта тәһсил верән техники пешә мәктәбләрини даһа да инкишаф етдирмәји, үмуми орта тәһсили һәјата кечирмәјин ән перспективли јолларындан бирн (үмумтәһсил мәктәбинин әсас ролуну сахламагла) һесаб едир.

Орта үмумтәһсил вә али мәктәбләримиздә тәдрис просесинин өзүнүн мәзмунуну тәзәләмәк үчүн дә бөјүк иш көрүлмүшдүр. Бу просес елми-техники тәрәггинин тәләбләринә, мүасир елми биликләрин үмуми сәвијјәсинә кетдикчә даһа чох ујғунлашдырылып.

Халг маарифинин бүтүн саһәләринин инкишафы нәтичәсиндә партијамызын XXIII гурултајынын башга бир мүһүм Директиви дә тамамилә јеринә јетирилмишдир: кечән бешиллик әрзиндә өлкәдә једди милјондан чох али вә орта ихтисас

тәһсилли мүтәхәссис һазырланмышдыр. Шүбһәсиз бу, коммунизм гуручулары ордусу үчүн јахшы вә чох лазымлы јени бир гүввәдир.

Халг маарифи системиндә мүтәхәссисләрин, о чүмләдән бир чох јени пешәләр үзрә мүтәхәссисләрин бөјүк дәстәләрини һазырланмасы тәмин едилмишдир. Зәманәмиздә бүтүн саһәләрдә инкишаф о гәдәр сүр'әтлә кедир ки, кәнчлик дөврүндә алынан тәһсил билијин даим артырылмасыны тәләб едир. Буна көрә дә кадрларын ихтисасыны мүнтәзәм оларат јүксәлтмәк һазырда бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Л. И. Брежнев јолдаш совет адамынын дүнјакөрүшүнүн, онун әхлаги дүшүнчәләринин, мә'нави мәдәнијјәтинин формалашмасында әдәбијјат вә инчәсәнәтин дә бөјүк рол ојнадығыны көстәрмишдир.

Гејд етмәлијик ки, бу мәсәлә әдәбијјат вә инчәсәнәт саһәсиндә чалышан шәхсләрлә бәрабәр, мәктәбләримизин әдәбијјат мүәллимләри гаршысында да чох шәрәфли вә ејни заманда мәс'улијјәтли вәзифәләр гојур. Партијамыз һәмишә әдәбијјатымызын вә инчәсәнәтимизин идеја мәзмунуна, чәмијјәтдә онларын ојнадығы рола чох фикир вермиш вә верир. Әдәбијјат вә инчәсәнәтдә партијалылыг һаггында Ленин принципини әдәбијјат мүәллими бир ан да унутмамалы, бәдин әсарларын тәһлилиндә о, һәмишә бу тәләб вә принципдән чыхыш етмәлидир.

Јени инсан јетиширилмәси кими чох мүһүм бир саһәдә чалышыб әмәк сәрф едән дил-әдәбијјат мүәллимләримиз, Л. И. Брежнев јолдашын Партијамызын XXIV гурултајындакы һесабат мә'рузәсиндә ирәли сүрүлмүш чох дәрин мә'налы фикирләри диггәтлә өјрәниб, өз күндәлик дәрсләриндә кәнчлијә мәнимсәтмәлидирләр.

1. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

КӘНЧ ДИЛЧИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЧЫЛАР ҺАЗЫРЛЫҒЫНА ДИГГӘТИ АРТЫРАГ

Профессор А. С. АБДУЛЛАЈЕВ

Һазырда Иттифагымызын бәзи шәһәрләриндә дәгиг фәпләр үзрә ајрыча мәктәбләр олдуғу кими, гуманитар тәмајуллу мәктәбләр дә тәшкил едилмишдир. Мәсәлән, Ленинградын 27 нөмрәли мәктәби хусусиләшмиш гуманитар мәктәб адланыр. Бурада ики доггузунчу вә ики дә онунчу синифдә кенш филологи програмла мәшгәлә апарылмагдадыр. Һәмин синифләрдә, филологи елмләрә (дилчилик вә әдәбијјатшүнаслыға) хусуси мараг көстәрән ушаглар охујурлар. Көрүнүр кәләчәкдә онлар филологијанын мүәјјән саһәсини өзләринә ихтисас сечмәк истәјирләр. Бу мәктәбдә програма ујғун оларат, әдәбијјат фәннинә верилән саатларын сајы әһәмијјәтли дәрәчәдә артырылмыш вә IX синифләрдә һәфтәдә 7 саат, X синифләрдә исә 6 саата чатдырылмышдыр. IX синифләрдә нәзәрдә тутулаш 64 саатлыг рус дили курсунун јарысы шакирдләри инша јазыларә һазырламаг үчүн истифадә олунур. Галан 32 саат исә ади мәктәб програмындан фәргли олан хусуси програмын кечилмәсинә верилмишдир. Бу програм шакирдләрин дилчилик саһәси үзрә олан көрүш даирәләрини инкишаф етдирмәји нәзәрдә тутур. Һәмин бәһсә анд дәрсләри исә Ленинград Дөвләт Университетинин рус дили кафедрасы мүәллими апарыр.

Фикримизчә, бизим республикада да белә тәмајуллу мәктәбләрини ачылмасынын вахты чатмышдыр. Бу тәдбир, педагожи институтларын дил-әдәбијјат вә университетин филологи факултәләри үчүн јарарлы абитуријјентләрини һазырланмасы ишинә чох көмәк едә биләр. Һәләлик бу чүр мәктәбләри (вә ја синифләри) Бақыда вә Кировабадда ачмаг олар. Шүб-

Һәсиз, белә бир тәдбир педагожи институт вә университетин филологи факултәларинә һәм абитуријентларин гәбулуну, һәм дә орта мәктәпләр үчүн кәләчәкдә даһа кејфијјәтли дил-әдәбијјат мұәллимләри һазырламаг ишини әһәмијјәтли дәрәчәдә јахшылашдыра биләр.

Јери кәлмишкән бурада али мәктәпләрин гәбул имтаһаны гәјдаларындакы нөгсан вә ујғунсузлуғлар, һәмни гәјдаларын төрәтдији бәзи нөгсанларын нәтичәләри һаггында да бир нечә кәлмә демәји лазым билирик.

Гәбул имтаһаны һаггында гәјдаја әсасән мәсәлән, педагожи институтун дил-әдәбијјат факултәсинә дахил олмаг истәјән абитуријент дөрд фәндән имтаһан вермәлидир. О, өзүнә ихтисас сечдији дил вә әдәбијјат фәннләриндән имтаһанда јахшы, һәтта, әла гијмәтә лајиг чаваб версә дә ССРИ тарихиндән гејри-кафи гијмәт алса, мұсабигәдән кечә билмир вә нәтичәдә институт гәбул олунамур. Һалбуки бүтүн дөрд фәнндән күчлә кафи (3) гијмәт алан башга бир абитуријент институт гәбул олуна билир. Нәтичәдә белә олур ки, өз ихтисасыны (профил фәнләри) јахшы билән кәнчләр институтдан кәнарда галырлар.

Фикримизчә, елә етмәк лазымдыр ки, али мәктәпләрә дахил олмаг истәјәнләр дөрд фәнндән дејил, јалныз сечдији факултәнин әсас профилинә ујғун олан бир вә ја ики фәнндән гәбул имтаһаны вермәли олсунлар.

Икинчи, елә етмәк лазымдыр ки, һәләлик филологи гәмајуллу орта мәктәб вә синифләр тәшкил олунанадәк, педагожи институтлара орта мәктәпләрин зәманәтилә, дил вә әдәбијјат фәннләрини јахшы билән ән истәдадлы мәзунлар көндәрилсин, ејни заманда педагожи институтларын гәбул комиссиялары ајры-ајры факултәләрә тәләбә сечмәкдә чох диггәтли вә тәләбкар олсунлар.

Үчүнчү, педагожи институтларын тәдрис планлары чох јүклүдүр. Орада чохфәнлик һөкм сүрүр. Бир чох һалларда, вахта гәнаәт едилмәдән, мұһазирә курслары һәддиндән артыг шиширдилмишдир.

Бүтүн булар, тәләбәләрин өз үзәрләриндә мүстәгил ишләмәләри вахтынын һесабынадыр. Һалбуки, тәләбәләр илк мәнбәләр үзәриндә ишләмәли, әдәбијјат топламалыдырлар. Буна исә онларын нә вахты, нә дә имканы вардыр. Тәләбәләр һәр күн 4—6 саат мұһазирә динләмәли олурлар. Бизә белә кәлир ки, һуманитар елмләр, хүсусән дил вә әдәбијјат елмләри саһәсиндә мұһазирә курсларыны мұәјјән дәрәчәдә ихтисар ет-

мәк, бунун әвәзиндә семинар вә практик мәшғәләләрин саатларыны артырмаг мәгсәдә даһа ујғун оларды. Шүбһәсиз, бу мәсәлә, мұһазирәләрин характериндә дә мұәјјән дәјишикликләр әмәлә кәтирмәји тәләб едәчәкдир. Әслиндә мұһазирә, мұәјјән елм саһәсинин ән мұһүм проблемләринә һәср олунамалы вә буна даир илк мәнбәләрдә вә әдәбијјатда олан ән зәрури фикирләрин үмумиләшдирилмәсинә һәср едилмәлидир.

Дөрдүнчү, халг маариф шөбә мүдирләри вә мәктәб директорлары X синфи, сөзүн әсил мәнасында, мұвәффәгијјәтлә битириб университетә, институтлара дахил ола биләчәк там һазырлыгы кәнчләр јетиширмәк мәсәләсиндә орта мәктәб мұәллимләрини сәјини вә мәс'улијјәтини артырмаг ишинә чох чиддијјәт вә тәләбкарлыгла јанашмалыдырлар.

Тәссүфлә етираф етмәлијик ки, һәләлик онунчу синиф шакирдләринин үмуми һазырлыг дәрәчәси, онларын билик сәвијјәләри орта мәктәб програмы тәләбләриндән чох ашағыдыр. Бу јахынларда Бакынын беш рајонунда 25 орта мәктәбин онунчу синифләриндә апарылан јохламалар бу ачы факты бир даһа тәслиг етди.

Мәсәдән, Октјабр рајонунун беш мәктәбиндә апарылан ишә јазыларынын мәзмуну илә таныш олдуғда, белә бир гәнаәтә кәлмәк олур ки, шакирдләрин әксәријјәти кечилмиш әдәби әсәрләрин мәзмунуну кифајәт гәдәр мәнимсәјә билмәмишләр. Онлар хүсусән, һәмни кечилмиш әсәрләрин бәдни тәһлилинә вермәкдә, онун идејасыны ачмағда, сурәтләрин сәчијјәләндирилмәсиндә чәтинлик чәкирләр. Буна көрә дә шакирдләрин ишә јазыларында әдәби материалын кениш үмумиләшдирилмәсинә көрмәк олмур. Јазы ишләринин чохунда материалы изаһ едәркән схематизмә, мөвзунун ачылыб шәрһ едилмәсиндә сәтһилијә јол верилмишдир. Јазы ишләринин чохунда үслуб вә ифадә тәрзи һәм јекнәсәк, һәм дә дәрсликдә олдуғу кимидир.

Онунчу синиф шакирдләринин јазыларында чохлу орфографик вә дурғу ишарәси сәһвләри вардыр. Онлар бир чох ади сөзләри белә дүзкүн јаза билмирләр; чүмләләрин сонунда јеринә көрә нөгтә, суал вә нида ишарәләрини, һәмчинсә үзвлу чүмләләрдә веркүл ишарәсини вә с. ишләтмәји бачармырлар.

Чүмләләр ичәрисиндә ејни сөзләрин тәкраны, синонимләрдән истифадә етмәји бачармамаг вә нәтичәдә чохлу үслуб хәталарына јол вермәк кими һаллара јазыларда тез-тез раст кәлмәк олур. Һәмни јазыларда бәзән, чүмләләр арасында мәнтиги әлагәни, бир фикирдән башгасына кечмәкдә арды-

чыллыгы кезлэмэк кими зарури таләбләре дә риајәт едилма-
мишдыр.

Оунучу синиф шакирдләри өз инша јазыларында тез-
тез сәлигәсизлијә, һәрфләри тәһриф олунмуш шәкилдә јазма-
ға, һүснхәт таләбләрини поэмаға јол вермишләр.

Бунун нәтичәсидир ки, беш мәктәбин оунучу синифләрин-
дә охујан 336 шакирдин инша јазыларынын үмуми мүвәффа-
гијјәти 34 фанз олмушдыр. Бу да һәр јүз шакирддән нә аз, нә
чох 66 нәфәринин ики гијмәтә лајиг инша јаздыгыны ашкара
чыхармышдыр.

Көрүндүјү кими, вәзијјәт ачыначаглыдыр. Дил-әдәбијјат
мүәллимләри вә мәктәб рәһбәрләри шакирдләри бу ағыр вә-
зијјәтдән хилас етмәк үчүн дүшүнүб чидди тәдбирләр көрмә-
лидирләр. Мүәллимләримиз өз үзәрләриндә, ејни заманда ша-
кирдләрлә мунтәзәм иш апармалы, тәлимин мүасир методла-
рындан бачарыгла истифадә етмәлидирләр ки, дәрс илиини
сонунга гәдәр бу ағыр хәстәлијә алач тапа билсинләр.

Кәнч дилчи вә әдәбијјатчылар һазырламаг үчүн, бүтүн бу
дедикләримиз бизи сәфәрбәр олмаға, даһа јахшы ишләмәјә,
истәр орта, истәрсә али мәктәбләрдә бу мүнүм ишин гајгысы-
на галмаға чағырыр.

Әминик ки, дил-әдәбијјат мүәллимләримиз, мәктәбин рәһ-
бәр ишчиләри тезликлә өз ишләриндә дөнүш јарадачаг вә
кәләчәк кәнч дилчи-әдәбијјатчыларын һазырланмасы ишини
диггәти артырачаглар.

ФЕ'Л ФОРМАЛАРЫНЫН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Досент И. О. БАЈРАМОВ

Һәмин мөвзуја башларкән, мүәллим шакирдләре сөјләмә-
лидир ки, фе'лләре мәхсус грамматик әләмәтләрдән бири дә-
шәкли әләмәтидир; фе'лләр иш, һал вә ја һәрәкәтин һансы
заманда, һансы шәхс тәрәфиндән ичра олундуғуну билдирди-
ји кими, иш, һал вә ја һәрәкәтин керчәкликлә олан әләгәснә
хәбәр верәнин, данышанын мүнәсибәтнин дә билдирир ки,
буна да фе'лин формалары дејилир. Мәсәлән, **јазым, јаз,**
јазсын, јазар, јазын, јазсынлар — дедикдә, һәрәкәтлә керчәклик
арасындакы әләгәјә олан мүнәсибәт, әмр, хаһиш, арзу, нәси-
һәт, тәһрик, сөвг етмәк вә с. кими мә'налары ифадә едир; **ја-**
зыр, јазды, јазмышдыр, јазачаг, јазар, јазасыдыр, јазмалыдыр,
јазсар фе'лләриндә исә һәрәкәт һаггында хәбәр верәнин шәхси
мүнәсибәти ифадә олунмур вә с.

Фе'лин әмр формасы. Фе'лин әмр формасы данышанын вә
ја јазанын һәрәкәтин ичрасы һаггында әмр, хаһиш, арзу, тә'-
кид, сөвг етмәк вә с. кими мүнәсибәтләрини билдирир. Мәсә-
лән, **јазым, јазар** — дедикдә арзу, тә'кид, сөвг етмәк мүнәси-
бәти; **јаз, јазын** — дедикдә әмр вә хаһиш; **јазсын, јазсынлар**—
дедикдә исә ишин ичрасында кәрәклик, ләзимлылыг, мәсләһәт
көрмәк кими мүнәсибәтләр ифадә олунур. Бурадан ајдын олур
ки, фе'лин әмр формасы бүтүн шәхсләрдә әмр мәзмуну бил-
дирмир.

Фе'лин әмр формасынын маһијјәти һаггында шакирдләр-
дә мүүјјән тәсәввур јаратдыгдан сонра, оун эсас грамматик
әләмәтләрини мәнимсәтмәк ләзимдыр. Бу грамматик әләмәт-
ләр сырасында исә ашағыдакылар нәзәрдә тутулмалыдыр:

Биричиси, фе'лин әмр формасы фе'л көкләри вә әсаслары-
на шәхс сонлуғлары артырмагла дүзәлир. Мәсәлән, көрүм,
көр, көрсүн, көрәк, көрүн, көрсүнләр.

Икинчиси, фе'лин эвр формасы заман шәкилчиси гәбул етмир, лакин мә'на е'тибары илә кәләчәк заманы билдирир. Мәсәлә, ишләјим, ишлә, ишләсин, ишләјәк, ишләји, ишлә- синләр.

Үчүнчүсү, фе'лин эвр формасынын хусуси грамматик әла- мәти, јә'ни шәкилчиси јохдур. Белә ки, эвр шәклиндә олан фе'лләр эвр, хәиш, арзу, тә'кид, сөвг етмә, кәрәклик, лазым- лылыг вә мәсләһәт кәрмәк мә'наларыны хусуси шәкилчи гә- бул етмәдән билдирир. Мәсәлә, һазырлашым, һазырлаш, һа- зырлашсын, һазырлашаг, һазырлашын фе'лләриндә эвр, хә- һиш, арзу, тә'кид, сөвг етмә, кәрәклик, лазымлылыг вә с. кими мә'налар хусуси шәкилчидән истифадә олунамадан, һәмни фе'лләрә јалһыз шәхс сонлуғлары артырмаг јолу илә ифадә олунамушдур.

Дөрдүнчүсү, башга формаларда олан фе'лләр үчүнчү шәх- син тәкиндә шәхс сонлуғу гәбул етмәдији һалда, эвр форма- сында олан фе'лләр икинчи шәхсин тәкиндә шәхс сонлуғу гә- бул етмир. Бу чәһәтдән дә фе'лин эвр формасы дикәр форма- лардан фәргләнир. Үмумијјәтлә, эвр формасында олан фе'л- ләр шәхс сонлуғу гәбул етмәләринә кәрә фе'лин башга фор- маларындан фәргләнир.

Буну ајдынашдырмаг үчүн шакирдләрин диггәти эвр вә хәбәр формаларында кәлмәк фе'линин мүхтәлиф шәхс сон- луғлары гәбул етдијинә јөнәлдилир. Ајдын олур ки, эвр фор- масынын биринчи шәхс тәкиндә кәлмәк фе'ли —им, чәминдә —әк шәкилчиси гәбул етдији һалда, хәбәр формасында һәмни фе'л — биринчи шәхсин тәкиндә —әм, чәминдә —ик шәкил- чиси гәбул етмишдир. Бурадакы фәрги мүәллим белә үмуми- ләшдирмәлидир: эвр формасында биринчи шәхсин тәкиндә шәхс сонлуғу гапалы сайтлә ишләндији һалда (—ым, им, ум, үм), хәбәр формасында биринчи шәхсин тәкиндә ачыг сайтлә ишләнир (—ам, —әм). Әксинә, эвр формасында биринчи шәх- син чәминдә шәхс сонлуғу ачыг сайтлә ишләндији һалда (—аг, —әк), хәбәр формасында биринчи шәхсин чәминдә гапалы сайтләрлә ишләнир (—ыг, ик, уг, үк).

Сонра, эвр формасында икинчи шәхсин тәкиндә шәхс сон- луғу олмадығы һалда, хәбәр формасында икинчи шәхсин тә- кинин шәхс сонлуғу вардыр (—сан, —сән). Әмрдә икинчи шәхсин чәминдә фе'лләр —ын, —ин, —ун, —үн шәкилчиләри- ни гәбул етдији һалда, хәбәр формасында икинчи шәхсин чә-

миндә —сыһыз, —синиз, —сунуз, —сүнүз шәкилчиләрини гә- бул едир, демәли, фе'лин эвр формасында икинчи шәхсин чә- минин башлыча әләмәти —и үнсүрү олдуғу һалда, хәбәр фор- масында икинчи шәхсин чәминин башлыча әләмәти —з үнсү- рүдүр.

Даһа сонра, эвр формасында үчүнчү шәхсин тәкиндә шәхс сонлуғу олдуғу һалда (—сын, —син, —сун, —сүн), хәбәр фор- масында үчүнчү шәхсин тәкиндә шәхс сонлуғу јохдур.

Одур ки, бу чүр фәргли чәһәтләр олдуғуну нәзәрә алараг, фе'лин эвр формасыны кечәркән, бунунла әләгәдар шәхс сон- луғларынын мөһкәм мәнимсәдилмәси диггәт мәркәзиндә сах- ланылмадыр. Бу, һәм дә фе'лин эвр формасынын мөһкәм мәнимсәнилмәсини тә'мин едир.

Фе'лин хәбәр формасы. Фе'лин хәбәр формасы иш, һал вә ја һәрәкәтин мүәјјән заманда мүәјјән шәхс тәрәфиздән ичра олунадуғуну билдирир. Бурадан ајдын олур ки, фе'лин хәбәр формасынын әмәлә кәтирилмәсиндә заман вә шәхс шәкилчи- ләри башлыча рол ојнајыр. Белә ки, фе'лин хәбәр формасыны әмәлә кәтирмәк үчүн фе'л көкләри вә ја әсасларына һәр һан- сы заман шәкилчиси вә шәхс сонлуғу артырылыр. Мәсәлә, јазыр—сан, јазды—м, јазмыш—сан, јазачаг—сан, јазар—сан, јазасы—јам, кәрәк јазам, јазмалыјам, јазсам.

Мисаллардан көрүндүјү кими, хәбәр формасында олан фе'лләр һәрәкәт һаггында хәбәр верәнин һәмни һәрәкәтин кер- чәкликдә олан әләгәсинә шәхси мүнәсибәтини билдирмәјиб, һәмни һәрәкәтин ичрасында заман вә шәхс е'тибары илә мүәј- јән бир конкретлик олдуғуну билдирир. Демәли, хәбәр форма- сында олан фе'лләрин мүхтәлиф мә'на чаларлығларына ма- лик олмасы һеч дә онун хәбәр формасында олмасындан ирәли кәлмир, әксинә, һә'мин фе'лин мүхтәлиф заманларда ишләнмә- синдән асылы олараг мејдана чыхыр.

Фе'лин заманлары хәбәр формасы илә бағлы олдуғундан, һәмни шәклин өјрәдилмәси заман категоријасынын мәнимсә- дилмәси илә сых сурәтдә әләгәләндирилмәлидир. Јә'ни әввәл- чә фе'лин заманлары һаггында билик вердикдән сонра, хәбәр формасы өјрәдилмәлидир. Бунун үчүн мүәллим биринчи дәр- дә фе'лин заманлары һаггында шакирдләрин һәлә әввәлчәдән әлдә етдикләри билији мөһкәмләндирмәли вә үмумијјәтлә фе'- лин үч заманы һаггында тәкрар апармалыдыр.

Бундан сонра фе'лин заманлары нөвбәти дәрсләрдә аша- ғыдакы шәкилдә изаһ олунамадыр. Индикки заманы кечәр-

кән, мұәллим шакирдләрнн нәзәрнә чатдырмалыдыр ки, басында мәлүмат вердијини билдирир. Демәли, нәгли кечмиш заман һәрәкәтнн ичрасы илә ејни бир вахтда онун һаггында заманын әсас грамматик маһијјәти ондан ибарәтдир ки, һаггынды мәлүмат верилдијини билдирир. Јә'ни **јазырам** фе'ли она кыггында данышылан иш, һал вә ја һәрәкәтнн ичрасы һаггында рә индики заманда олан фе'л адланыр ки, бурада јазмаг иш, һал-һазырда мәлүмат верән шәхс өз мұшаһидәсинә дејил, ннн ичрасы илә онун һаггында верилән мәлүмат ејни бир башгаларынын мұшаһидәсинә әсасланыр. Бунунла да нәгли вахта тәсадүф едир, башга сөзлә десәк, јазмаг ишиннн ичрасы кечмиш заман өз мә'насына көрә шүһуди кечмиш замандан олундуғу бир вахтда онун һаггында мәлүмат верилер. Бунун фәргләнир.

ла бәрәбәр, шакирдләрнн нәзәрнә буну да чатдырмаг ла зымдыр ки, форма е'тибары илә индики заманда олан фе'ллә бә'зән индики заман аңлајышыны ифадә етмәкдән даһа чо үслуби мә'на дашыјыр вә бу заман, әсасән, субъектә хас ола әләмәти билдирир. Мәсәлән, гуш учур, гузу мәләјир, илан сү рүнүр, гурбаға гурулдајыр, пишик мыјылдајыр, ит һүрүр вә с. кими чүмләләрдә ишләнилән **учур, мәләјир, сүрүнүр, гу рулдајыр, мыјылдајыр, һүрүр** фе'лләри һеч дә индики зама мә'насыны дејил, онларын әләгәдар олдуғлары субъектнн әса әләмәтләриндән бирини ифадә едир. Белә ки, биз: пишик мы јылдајыр, јахуд: илан сүрүнүр—дедикдә, һеч дә пишијин һа һазырда мыјылдамасыны, јахуд иланын һал-һазырда сүрүн дүјүнү дејил, үмумијјәтлә, бүтүн заманлар үчүн онлара ха олан әсас әләмәтләри баша дүшүрүк.

Кечмиш заманы өјрәдиркән, шакирдләрнн нәзәрнә чат дырмаг лазымдыр ки, фе'лин бу заманы кечмишдә баш вер миш иш, һал вә ја һәрәкәт һаггында һал-һазырда мәлүмат верилдијини билдирир. Кечмишдә баш вермиш һал вә ја һәр әкәт һаггында верилән мәлүмат исә өз характеринә көрә мұхтәлиф олур:

а) шүһуди кечмиш заман, б) нәгли кечмиш заман. Шүһуди кечмиш заман әввәлләр баш вермиш һәрәкәт һаггында һал һазырда мәлүмат верән шәхсин бу ишин ичрасында биләва ситә иштирак етдијини, јахуд да һәмнн ишин ичрасынын шәх сән мұшаһидәчиси олдуғуну билдирир. Мәсәлән, алдым, ал дын, алды, алдыг, алдыныз, алдылар вә с.

Шүһуди кечмиш заманы өјрәдәркән, онун шәхсләрә көрә дәјишдији заман кәсб етдији үслуби мә'налары шакирдләрнн нәзәрнә чатдырмағын хүсуси әһәмијјәти вардыр.

Нәгли кечмиш заманда олан фе'лләр исә кечмишдә баш верән һәрәкәт һаггында һал-һазырда мәлүмат верән шәхсин өзүнүн иштиракы вә ја мұшаһидәси әсасында дејил, һәмнн һәрәкәтнн ичрасы һаггында башгасындан ешитдикләри әса

Фе'лин кәләчәк заманы һәм мә'на, һәм дә форма е'тибары илә индики вә кечмиш заманлара нисбәтән олдуғча зәнкин вә чоһчәһәтлидир. Одур ки, кәләчәк заманын мәнимсәдилмә си мұәллимдән даһа чоһ иш көрмәк тәләб едир.

Шакирдләрнн нәзәрнә чатдырмаг лазымдыр ки, фе'лин кәләчәк заманы ичра олуначаг иш, һал вә ја һәрәкәт һаггында һал-һазырда мәлүмат верилдијини билдирир. Ишин кәлә чәкдә ичра олуначағынн һал-һазырда мәлүмат верән шәхс бу ишин ичрасы һаггында өз мұнасибәтннн дә билдирир, јә' ни онун ичрасынын гәти, гејри-гәти, лазымлы, кәрәкли, вачиб вә ја мұәјјән бир шәртә бағлы олдуғуну да ифадә едир. Бун дан асылы олараг да кәләчәк заманын мұхтәлиф мә'на чалар лығларыны әкс етдирән формалары мејдана чыхыр. Беләлик лә дә, кәләчәк заманын гәти, гејри-гәти, лазым, арзу, вачиб вә шәрт олмагла, алты формасы олдуғу өзүнү көстәрир. Бун дан сонра бу формаларын һәр бири ајрылығда изаһ едилер. Мөвчуд дәрсликдә вә методик әдәбијјатда фе'лин кәләчәк за ман формаларынын ајры-ајрылығда изаһ едилмәдијини нәзә рә алараг, биз онларын ашағыдакы шәкилдә ајдынлашдырыл масыны мәгсәдә ујғун һесап едирик.

Лухарыда көстәрдијимиз кими, бу формалардан биринчиси гәти кәләчәк замандыр. Гәти кәләчәк заман кәләчәкдә ичра олуначаг иш, һал вә ја һәрәкәт һаггында һал-һазырда гәтиј јәтлә мәлүмат верилдијини билдирир. Бу о демәкдир ки, а) һаггында мәлүмат верилән ишин ичрасы һәмнн мәлүматдан сонра баш верир, б) һәмнн ишин һәјата кечирилмәси һеч бир күман вә шүбһә илә, еһтималла бағлы дејил, јә'ни о, мүтләг ичра олуначағдыр. Мәсәлән, кәләчәјәм, јазачағам, охујача ғам, чалышачағам вә с.

Гејри-гәти кәләчәк заман исә кәләчәкдә ичра олуначаг иш, һал вә ја һәрәкәт һаггында һал-һазырда мұәјјән күман вә ја шүбһә илә мәлүмат верилдијини билдирир. Бунунла да гејри гәти кәләчәк заман өз мә'насына көрә гәти кәләчәк замандан

фэрглэннр. Белэ ки, экар гэти кэлэчэк заманда кэлэчэкдэ ичра олуначаг иш хаггында һал-һазырда гэтијјэтлэ мә'лумат верилдијјини билдирисэ, гејри-гэти кэлэчэк заман экинэ олараг, кэлэчэкдэ ичра олуначаг иш, һал вэ ја һэрэкэт хаггында һал-һазырда гејри-гэти шәкилдэ, мүэјјән күман вэ шүбһә һал баглы олан мә'лумат верилдијјини билдирир. Мәсәлән, јазарам, охујарам, ишлэјарам вэ с.

Лазым кэлэчэк заман кэлэчэкдэ ичра олуначаг ишин лазымлы олдуғуну билдирир. Демәли, бурада да иш, һал вэ ја һэрэкэтин кэлэчэкдэ ичра олуначагы хаггында мә'лумат верилир вэ беләликлэ дэ лазым кэлэчэк заман үмуми әләмәтинә көрә гэти вэ гејри-гэти кэлэчэк заманлардан фэргләнмир лакин бунула белә, фе'лин лазым кэлэчэк заманында кэлэчэкдэ ичра олуначаг иш хаггында мә'лумат верән шәхс һәдә бу ишин ичрасынын лазым олдуғуну билдирир. Мәсәлән, кэләсијәм, аласыјәм, көрәсијәм вэ с.

Арзу кэлэчэк заман кэлэчэкдэ ичра олуначаг иш хаггында һал-һазырда мә'лумат верилдијјини билдирмәклэ бәрабәр һәм дэ бу ишин кэлэчэкдэ ичра олуначагынын арзу олундуғуну билдирир. Демәли, бурада да үмуми әләмәт кэлэчэкдэ ичра олуначаг иш хаггында һал-һазырда мә'лумат верилмәсиндән ибарәтдир. Лакин фэргли чәһәт ондан ибарәтдир ки, арзу кэлэчэк заманда ишин кэлэчэкдэ јеринә јетирилмәсинин арзу олундуғу билдирилир. Мәсәлән, јазам, кәләм, охујам, ишлэјәм, көрәм вэ с.

Вачиб кэлэчэк заман кэлэчэкдэ ичра олуначаг иш, һал вэ ја һэрэкэт хаггында һал-һазырда мә'лумат верилдијјини билдирмәклэ бәрабәр, һәм дэ кэлэчэкдэ ичра олуначаг бу ишин вачиблијјини билдирир. Мәсәлән, алмалыјәм, кәлмәлијәм, јазмалыјәм, ишләмәлијәм, көрмәлијәм вэ с.

Шәрт кэлэчэк заман кэлэчэкдэ ичра олуначаг иш, һал вэ ја һэрэкэт хаггында һал-һазырда мә'лумат верилдијјини билдирмәклэ бәрабәр, һәм дэ кэлэчэкдэ ичра олуначаг бу ишин мүэјјән бир шәртлэ баглы олдуғуну билдирир. Мәсәлән, алсам, кәлсәм, көрсәм, охусам вэ с.

Кэлэчэк заманын көстәрилән формаларыны ајры-ајрылыгдә изаһ етдикдән сонра онлары схем әсасында тәкрар етдирмәк вэ јекунлашдырмаг лазымдыр. Бу тәкрар вэ јекунлашдырманы ашагыдакы схем әсасында апармаг даһа әлверинлидир, чүнки үмумијјэтлэ кэлэчэк заман, онун формалары, бу

формаларын һәр биринин шәкилчиси вэ мүвафиг мисаллар әһәтә едилмәклэ, шакирдләрин һәртәрафли мүшаһидәсинә вә хатырламасына имкан јарадылыр.

	Шәкилчиләри	Мисаллар
Гэти кэлэчэк заман	—ачаг/—әчәк —јачаг/—јәчәк	алачаг, кәләчәк, башла- јачаг, ишләјәчәк.
Гејри гэти кэлэчэк заман	—ар/—әр —јар/—јәр	алар, кәләр, башлајар, ишләјәр.
Лазым кэлэчэк заман	—асы/—әси —јасы/—јәси	аласыдыр, кәләсидир, башлајасыдыр, ишләјә- сидир.
Арзу кэлэчэк заман	—а/—ә —ја/—јә	ала, кәлә, башлаја, иш- ләјә.
Вачиб кэлэчэк заман	—малы/—мәли	алмалыдыр, кәлмәлидыр.
Шәрт кэлэчэк заман	—са/—сә	алса, кәлсә.

Кэлэчэк заман

Беләликлэ, фе'лин заманлары хаггында әтрафлы биллик вердикдән сонра, јендән хәбәр формасынын үзәринә гајытмаг вә көстәрмәк лазымдыр ки, хәбәр формасы иш, һал вэ ја һэрэкэтин һал-һазырда, кечмишдә, јахуд да кэлэчэкдә ичра олунуб-олунмајачагыны билдирир. Буна көрә дэ фе'лин хәбәр формасы бүтүн заманлара көрә дәјишир.

Фе'лин хәбәр формасынын бүтүн заманлар үзрә дәјишдијјини белә бир схем әсасында конкрет олараг, шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг даһа фајдалыдыр:

—ыр
—ды
—мыш
ал— —ачаг —ам, м, јәм.
—ар
—асы
—а
—малы
—са.

Фе'л формасынын һекајәси. Биз фе'л формаларындан даһышаркән көстәрдик ки, фе'лә мәхсус олан бу грамматик ка-

тегорија һәрәкәт һаггында хәбәр верән шәхсин һәмнин һәрәкәтлә керчәклик арасында олан әлагәјә мүнәсибәтини билдирир. Фе'л формасынын һекајәсиндә исә һәрәкәт һаггында хәбәр верән шәхс бу ишин ичрасыны шәхсэн хатырламаг јолу илә билдирир. Јәни һәрәкәт һаггында хәбәр верән шәхсин һәмнин һәрәкәтлә керчәклик арасында олан әлагәјә мүнәсибәтиндә мүүјјән бир хатырлама, јада салма мә'насы өзүнү көстәрир. Мәсәлән, јазмыш фе'ли нәгли кечмиш заманда олдуғу үчүн кечмишдә баш вермиш һәрәкәтин ичрасы һаггында башгасынын шаһидлијинә әсасланмаг јолу илә мә'лумат верилдијини билдирир.

Лакин јазмыш фе'линә иди һиссәчији артырыларкән, онда олан заман анлајышыны дәјишмир вә јазмышды сөзүндә кечмишдә баш вермиш һәрәкәт һаггында хатырламаг јолу илә мә'лумат верилдији билдирилир. Бурадан ајдын олур ки, фе'л формасынын һекајәсини дүзәлдән иди һиссәчији әлава олундуғу фе'лин замандә дејил, онун ифадә етдији һәрәкәт һаггында хәбәр верәнин бу һәрәкәтлә керчәклик арасында олан әлагәсинә мүнәсибәтиндә мүүјјән бир мә'на дәјишликлији әмәлә кәтирир.

Фе'л формасынын һекајәсинин мә'насы һаггында шакирдләрә әтрафлы билик вердикдән сонра, онун әмәлә кәтирилмәси јолуну өјрәтмәк лазымдыр. Көстәрмәк лазымдыр ки, фе'л формасынын һекајәси һәр һансы бир заман шәкилчиси гәбул етмиш фе'лә иди һиссәчијинин артырылмасы јолу илә дүзәлр. Мәсәлән, јазырдым, јазмышдым, јазачагдым, јазардым вә с.

Фе'л формасынын рәвајәти. Фе'л формасынын рәвајәти һәрәкәтин ичрасы һаггында хәбәр верәнин башгасындан ешитдијини хатырлама јолу илә мә'лумат вердијини билдирир. Бурада һәрәкәт һаггында хәбәр верәнин һәмнин ишин нә ичрасы, нә дә мүшаһидәчиси олмадығы, јалныз о һәрәкәт һаггында башгаларындан ешитдијинә әсасландығы ифадә олунур. Әкәр биз јазырды, сөзү илә јазырмыш сөзүнү мугајисә етсәк, о заман бу мә'налары даһа ајдын көрә биләрик. Фе'л формасынын һекајәсиндә олан јазырды сөзүндә һәрәкәт һаггында хәбәр верәнин шәхсэн бу һәрәкәтин ичрасыны мүшаһидә етдији, өз көзләри илә көрдүјү билинрсә, фе'л формасынын рәвајәтинә мисал олан јазырмыш сөзүндә бу мә'нанын әкси ифадә олунур.

Шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр ки, фе'л формасынын һекајәси кими, рәвајәти дә индики вә ја кәләчәк заманларла ифадә олундуғда да онлара кечмиш заман мә'насыны верир. Белә ки, имиш һиссәчији нәгли кечмиш заманда олан фе'лә артырыларкән узаг кечмиш мә'насыны (мәсәлән, кәлмишмиш, охумушмуш, көрмүшмүш вә с.); индики заманда олан фе'лләрә артырыларкән һәрәкәтин битмәдији мә'насыны (мәсәлән, кәлирмиш, охујурмуш, көрүрмүш вә с.), кәләчәк заманларда олан тәсдиг фе'лләринә артырыларкән исә инкарлыг мә'наларыны јадаыр вә с.

Беләликлә, фе'л формасынын рәвајәти һаггында шакирдләрдә мүүјјән тәсәввүр јаратдыгдан сонра, онун әмәлә кәлмәсини өјрәтмәјә кечмәлидир. Фе'л формасынын рәвајәти һәр һансы заман шәкилчиси гәбул етмиш фе'лә имиш һиссәчијини артырмаг јолу илә дүзәлр. Бу заман шәхс сонлуғу имиш һиссәчијиндән әввәл ишләнир. Мәсәлән, јазыраммыш, јазмышаммыш, јазачағаммыш, јазараммыш вә с.

Белә бир анлајыш јаратдыгдан сонра имиш һиссәчијинин ики чүр, битишик вә ајры јазылыб-охунмасы һаггында шакирдләрә билик верилмәлидир.

Шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр ки, имиш һиссәчији индики, нәгли кечмиш, гәти вә гејри-гәти кәләчәк заман шәкилчиләри гәбул етмиш фе'лләрлә бирликдә ишләнир вә бу заман шәхс сонлуғу имиш һиссәчијиндән әввәл кәлир. Мәсәлән, кәлирәммиш, кәлмишәммиш, кәләчәјәммиш, кәләрәммиш вә с.

Арзу, лазым, вачиб вә шәрт кәләчәк заманларда исә әксинә, имиш һиссәчији сөздән ајры јазылыр вә бу заман шәхс сонлуғу имиш һиссәчији илә бирликдә ишләнмәклә, ондан сонра кәлир. Мәсәлән, кәлә имишәм, кәләси имишәм, кәләмәли имишәм, кәләсә имишәм вә с.

Фе'л формасынын шәрти. Фе'л формасынын шәрти икинчи бир һәрәкәтлә әлагәләнәрәк, һәмнин һәрәкәтин ичрасынын асылы олдуғу бир һәрәкәти билдирир. Мәсәлән, Дејәрсә, һәр шеј ајдынлашар — чүмләсиндә ишләдилмиш дејәрсә сөзү ајдынлашар фе'линдә ифадә олунан һәрәкәтин ичрасынын асылы олдуғу шәрти билдирир. Беләликлә, фе'л формасынын шәрти илә шәрт кәләчәк заман мә'на етибары илә ејниләшир. Мә'лум олдуғу кими, фе'лин шәрт кәләчәк заманы да һәрәкәтин ичрасынын мүүјјән бир шәртлә бағлы олдуғуну билдирир. Лакин фәрг бурасындаыр ки, шәрт кәләчәк заман икинчи бир

Һәрәкәттин асылы олдугу һәрәкәтти жалныз кәләчәк заманда ифада етдији һалда, фе'л формасынын шәрти бүтүн заманларда ифада едә билир. Мәсәлән, шәрт кәләчәк заманда олан кәләсә фе'ли икинчи бир һәрәкәтти (сорушарыг) ичрасынын асылы олдугу шәрти билдирмәклә, ону жалныз кәләчәк заманда алагәләндирдији һалда, фе'л формасынын шәрти олан кәләсә, кәлмишсә, кәләчәксә, кәләрсә, кәлмәли, исә сөзләри икинчи бир һәрәкәтти ичрасынын асылы олдугу әсас һәрәкәтти билдирмәклә бәрәбәр, һәм дә ону бүтүн заманларда әкс етдирмишдир. Демәли, шәрт кәләчәк заманла фе'л формасынын шәрти икинчи бир һәрәкәтти ичрасынын асылы олдугу әсас һәрәкәтти билдирмәк нөгтеји-нәзәринчә бир-биринин ејнини тәшкил етсәләр дә, заманә көрә бир-бириндән тамамилә фәргәләнирләр. Шәрт кәләчәк заман асылылыг тәшкил едән һәрәкәтти жалныз кәләчәк заманда ифада етдији һалда, фе'л формасынын шәрти бүтүн заманларда асылылыг тәшкил едән һәрәкәтти билдирир.

Буна көрә дә һәм шәрт кәләчәк заманын, һәм дә фе'л формасынын шәртинин формал әләмәти олан —са, —сә шәкилчиси шәрт кәләчәк заманы билдирәркән фе'л көкүнә вә ја әсасына артырылдыгы һалда, фе'л формасынын шәртини дүзәлдәркән һәр һансы заман шәкилчиси гәбул етмиш фе'лә артырылыр. Беләликлә, ајдын олур ки, фе'л формасынын шәрти заман шәкилчиси гәбул етмиш фе'лә —са, —сә шәкилчиси вә шәхә сонлуғу артырмагла дүзәлир вә белә бир дүстур әсасында әмәлә кәлир; Мәсәлән: кәлирәмсә, кәлмишәмсә, кәлдимсә, кәләчәјәмсә, кәләрәмсә, кәлмәлијәмсә вә с.

ОРФОГРАФИК СӘҲВЛӘРИН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫНДА ЕТИМОЛОЖИ ТӘҲЛИЛИН РОЛУ

Фруз РӘҲИМОВ,

М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин мұәллим

Азәрбајчан дили лексикасынын мұәјјән һиссәси рус вә Европа мәншәли (инкилис, алман, франсыз, јунан, латын вә с.) сөзләрдән ибарәтдир. Һәмни сөзләрә V—VI синифләрин «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслијиндә дә тез-тез раст кәлирик.

Апарылан тәчрүбә вә мұшаһидәләр көстәрир ки, орта мәктәбдә шакирдләрин јазыда бурахдылары орфографик сәһвләрин бир гиәми рус вә Европа мәншәли сөзләрин ишләдилмәсиндә баш верир. Мәсәлән, телефон әвәзинә тәлфон (тәлфон), бригадир әвәзинә биргадир, Африка әвәзинә Афирка, Антарктида әвәзинә Антарактида, Британија әвәзинә Биртанија, троллејбус әвәзинә тралебус вә с. јазырлар.

Рус вә Европа мәншәли сөзләрдә бурахылан орфографик сәһвләр вә буларын башвермә сәбәбләрини өјрәнмәк мәгсәди илә бир чох мәктәбләрин, о чүмләдән Бақынын 44, 199, һабәлә бу ил тәләбәләрин педагожи тәчрүбәсини кечирдијимиз 13 нөмрәли орта мәктәбин бир пәчә V синифиндә јохлама апардыг. Һәмни синифләрдән бириндә апардығымыз јохламанын нәтичәсини веририк:

Сөзләр	Сөзләрнн җазылышында бураxылан сәһвләр	Шакирдләрнн мигдары	
		Сәһв җа- заплар	Дүзкүн җазанла
телефон	телефон, телфун	18	6
телевизор	тиливизор, телвизор, теливизор, тиливизор,	22	2
галстук	галасток, галусток, галусдук	23	1
паровоз	паравоз	18	6
аероплан	ајропылан, әјрипалан	20	4
футбол	фудбол, фидбол	15	9
самовар	самавар, симавар	21	3
трамвај	тырамвај, тыранвај	23	1
курорт	гурорт	15	9
бригада	биргада	20	4
Африка	Афирка	19	5
комбајн	камбајын, канбајын	23	1
троллейбус	тралебус	20	4

Јохламадан ајдын олду ки, рус вә Авропа мәншәли сөзләри җазаркән, V синиф шакирдләрннн бурахдыглары орфографик сәһвләр, әсасән, ашагыдакы сәбәбләрән ирәли кәлир:

1. Етимоложи-тарихи принципә риајәт олунмамасы үзүкән ирәли кәлән сәһвләр: **телфун, симавар, галасток, тилвизор, әјрипалан, тыранвај, канбајн** вә с.

2. Сөзләрнн дилдә тәләффүз олундуғу кими җазылмасыннан ирәли кәлән сәһвләр: **паравоз, самавар** вә с. Бунларда башга: а) бир һәрфин башгасы илә әвәз едилмәси нәтичәсиндә бурахылан сәһвләр: **фудбол, гурорт** вә с. б) һәрфләрнн җердәјишмәсиндән ирәли кәлән сәһвләр: **бригада, Афирка** вә с.

Көрүндүјү кими, сәһвләрнн характери вә башвермә сәбәпләри мүхтәлиф олса да, бунларын арадан галдырылмасында әсасән, етимоложи тәһлилдән истифадә етмәк лазым кәлир.

Одур ки, мүәллим һәр һансы бир сөздә бурахылан орфографик сәһвләри, һәмнн сөзләрнн тарихини, илк мәншәһини вә мүасир мәнәсны шакирдләрә ајдынлашдырмагла (җәһни етимоложи тәһлилдән истифадә етмәклә) вә җери кәлдикчә бун аид мүхтәлиф типли чалышмалар вермәклә арадан галдыр биләр.

Чүнки, шакирд әкәр телефон әвәзинә телфун, галстук әвәзинә галасток, курорт әвәзинә гурорт, бригада әвәзинә бригада, комбајн әвәзинә канбајын вә с. җазмышса, демәли, о, һә

мин сөзләрнн етимолокијасыны билмир, бу сөзләри мәнәли һиссәләринә бөлмәкдә чәтинлик чәкир вә буна көрә дә сәһвә јол верир.

Одур ки, јухарыда көстәрилән орфографик сәһвләрнн башвермә сәбәбләрнни јалныз бунунла, җәһни мәктәбләримиздә етимоложи тәһлилдән вахтлы-вахтында истифадә олунмамасы илә әлагәләндрмәк лазымдыр. Етимолокија нәдир?

Етимолокија јунанча *etimoloqja* сөзүндәндр. «*Etimon*» — һәгигәт, сөзүн әсас мәнәсы — «*logos*» анлајыш, елм демәкдир; дилчиликдә сөзләрнн мәншәһиндән бәһс едән бир шөбәдир. Етимолокија сөзүн илк формасыны вә илк мәнәсны мүәјјәнләшдрмәјә чалышыр. Етимоложи тәдгигат вә ја тәһлил заманы сөзүн фонетик вә мәнә дәјишмәси нәзәрә алыныр.

Суал олунур: җазылышында орфографик сәһвләрә јол верилмиш сөзләри бәс һансы дәрә сааты һесабына шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр?

Тәчрүбә көстәрир ки, һәр бир сөзү әлагәдар олдуғу мөвзунун тәдриси просесиндә өјрәтмәк даһа јахшы нәтичә верир.

Мәсәлән, мүәллим «Фонетика» бәһсиндә шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, «фонетика» јунан сөзү олуб *phone* (сәс) вә *tikos* (елм, билик) тәркибиндән ибарәтдир. Әсил мәнәсы сәсә даир, термин мәнәсы исә сәс елмидир.

Бундан сонра мүәллим ушагларын диггәтини «фон» сөзүнә әлб етмәк үчүн «фонетика»ја охшар олараг магнитофон, пагефон, граммофон, антифон, телефон, микрофон, симфонија вә с. сөзләри мисал кәтирә биләр.

Бу изаһатдан сонра шакирдләр «фонетика» сөзүнүн етимолокијасыны баша дүшмәклә бәрәбәр, һәм дә сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ја сонунда кәлән бу мәнәсулдар сөз көкүнүн, җәһни «фон» сөзүнүн «сәс» демәк олдуғуну шүүрлу сурәтдә дәрк едир вә онун иштирак етдији башга сөзләрнн дә мәнәсы илә марагланырлар. Јәһни ушаг јухарыда көстәрилән сөзләрнн тәркибиндәки «фон» сөзүнүн мәнәсны билдији һалда, онун иштирак етдији «микро», «теле», «анти», «пате», «граммо» вә с. сөзләрнн нә демәк олдуғуну билмир. Бу исә ону нараһат едир вә истәр-истәмәз һәмнн сөзләрнн мәнәсны өјрәнмәјә чан атыр, мүәллимә суал верир.

Әлбәттә, бу сөзләрнн һамысыны бир дәрәдә изаһ етмәјә, онларын етимолокијасыны мүәјјәнләшдрмәјә вә шакирдләринн јахшы дәрк етмәси үчүн һәмнн сөзләрә ајры-ајрылыгдә аналочија кәтирмәјә бәлкә дә мүәллимнн вахты чатмасын. Ла-

кин шакирдлэрин дилә вә ја сөзә олан марағыны сөндүрмәмәк, биларын нитгини вә тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк, ән вачи-би исә, шакирдлэрин кәләчәкдә бу сөзлэрин јазылышында бураха биләчәкләри орфографик сәһвлэрин гаршысыны алмаг мәгсәди илә мүәллим һәмни сөзләрдән бә'зилэрини изаһ етмәјә чалышмалыдыр.

Мәсәлән, мүәллим «теле» сөзүнүн мәншәчә јунан сөзү «узаг» демәк олдуғуну шакирдә баша саларса, бундан бир аз әввәл «фон» сөзүнүн мә'насыны өјрәнмиш ушаг өзү белә бир нәтичәјә кәләчәкдир ки, демәли, «**телефон**»—(теле-узаг фон-сәс) «узаг сәс, узага кедән сәс» демәкдир. Бундан сонра **телеграф**, **телескоп**, **телевизор**, **телеграм** вә с. сөзләр дә онун јадына дүшәчәкдир вә бу сөзләрдә иштирак едән «теле» сөзүнүн мә'насы она тамамилә ајдын олачагдыр.

Беләликлә, шакирдләр шүүрлу сурәтдә дәрк едәчәкләр ки, «телефон» сөзү **телфон**, **телфун** кими дејил, мәһз **телефон** шәклиндә јазылмалыдыр. Чүнки бу сөзүн биринчи һиссәси «тел» дејил, «теле»дир. Икинчи һиссәси «фун» дејил, «фон»дур. Белә олмасајды, онда кәрәк «**фонетика**» әвәзинә **фунетика**, **телефон** әвәзинә **телфун** вә с. јазајдыг.

Көрүндүјү кими, шакирдләрә бир сөзүн етимолокијасыны изаһ етмәклә башга сөзлэрин етимолокијасы да ајдынлашдырылыр.

Мәсәлән, мүәллим «**фонетика**» сөзүнү мә'налы һиссәләрә ајырыб, онун «**фон**» һиссәсини изаһ етмәклә буна аналокија кәтирдийи сөзлэрин тәркибиндәки мүәјјән мә'налы һиссәни («фон» һиссәсини), јахуд «**телефон**» сөзүндәки «**теле**» һиссәсини изаһ етмәклә «**телеграф**», «**телескоп**», «**телевизор**», «**телеграм**» вә с. сөзлэрин тәркибиндәки «**теле**» һиссәсини ајдынлашдырмыш олур.

Шакирдләр сөзлэрин етимолокијасыны билдикдә вә һәмни сөзләри мә'налы һиссәлэринә ајырмағы бачардыгда орфографик сәһвләрә јол вермирләр. һәм дә бу сөзләри тәләффүздә олдуғу кими дејил, јазыда олдуғу кими јазырлар.

Чүнки бә'зән шакирдләр рус вә Европа мәншәли сөзлэрин тәләффүз етдикләри кими дә јазырлар вә нәтичәдә кобуда сәһвләрә јол верирләр. Мәсәлән, **паровоз** әвәзинә **паравоз**, **футбол** әвәзинә **фидбол** вә с. јазырлар. Бу сәһвлэри арадан галдырмаг үчүн мүәллим јенә дә етимоложи тәһлилдән истифада етмәлидир.

Бүтүн бунлар фонетика вә морфолокија бәһслэриндә кечилән мөвзуларла әлагәдар өјрәдилмәлидир.

Мүәллим изаһ етмәлидир ки, ушаглар, сиз јә'гин ки, **паровоз**, **самовар**, **пароход** вә с. сөзлэрин рус дилиндә мүрәккәб сөз олдуғуну билирсиниз.

Бунлардан **паровоз**, «**пар**» вә «**воз**» сөзлэриндән ибарәтдир. «**Пар**» «**бухар**» демәкдир. «**Воз**» исә рус дилиндә олан «**возит**»—«**апармаг**» фе'линдәндир. Бирликдә «**Бухар апаран**, **бухарла кедән**» мә'насындадыр. Бәс «**о**» нәдир? «**О**» «**пар**» вә «**воз**» сөзлэрини бир-биринә баглајан битишдиричи саитдир. Әкәр һәмни сөзү «**о**»-суз ишләтсәк, онда «**парвоз**» шәклиндә јазмыш олардыг. Бир һалда ки, бурада битишдиричи саит «**о**»дур, онда «**паравоз**» јазмаг, јә'ни «**о**» әвәзинә «**а**» јазмаг сәһвдир. Сиз ахы рус дили дәрслэриндә «**мүрәккәб сөзләри**» кечәндә өјрәнибсиниз ки, «**о**» вә ја «**е**» садә сөзләри бир-биринә баглајыб мүрәккәб сөз әмәлә кәтирән битишдиричи саитләрдир. Одур ки, биз бу сөзү «**паравоз**» дејил, «**паровоз**» кими јазмалыгыг.

Еләчә дә **самовар** вә **пароход** сөзләри дә бунун кими мүрәккәб сөзләрдир. «**Сам**»—«**өзү**», «**вар**» (варит-гајнамаг фе'линдәндир)—«**гајнајан**», бирликдә «**өзүгајнајан**» мә'насындадыр. «**Сам**» вә «**вар**» сөзлэрини «**о**» саити бирләшдирмишдир.

Бу изаһатдан сонра ушаглар өзлэри **пароход** сөзүнүн «**пар**»—«**бухар**» вә «**ход**» (ходит—кетмәк)—«**кедән**», бирликдә «**бухарла кедән**» демәк олундуғуну вә «**о**»-нун битишдиричи саит кими ишләндијини шүүрлу сурәтдә дәрк едирләр.

Етимоложи тәһлилин бу чүр садә шәкилдә апарыламасы ушаглара һәм бу сөзлэрин дилимизә рус дилиндә кечдијини, рус дилиндә мүрәккәб сөз олмасына бахмајараг, бизим дилимиздә садә сөз кими ишләндијини, һәм дә бу сөзлэрин орфографик чәһәтдән нечә јазылмасыны ајдынлашдырмагла шакирдлэрин тәфәккүрүнү вә јазылы нитгини инкишаф етдирир, рус дилинә, еләчә дә башга харичи дил дәрслэринә онларын марағыны гат-гат артыдыр.

Шакирдләр «**троллејбус**» әвәзинә «**тралебус**» јазмышларса, мүәллим онлара садәчә олараг белә изаһат верә биләр ки, ушаглар, «**трале**» инкилис дилиндә һеч бир мә'на вермир. Лакин инкилисчә «**троллеј**» бизим дилимиздә «**дијирчәк**» демәкдир. Чүнки троллејбус хүсуси дијирчәклэрини електрик хәттинә бәнд едилмәси илә һәрәкәтә кәлир.

Одур ки, бу сөз «**тралебус**» дејил, «**троллејбус**» шәклиндә јазылмалыдыр.

Суал верә биләрсиниз ки, бәс «бус» нә демәкдир?

Ушаглар, үмумијјәтлә, автобус вә троллејбус «омнибус» сөзү әсасында јаранмышдыр. «Omni» латын дилиндә «һамы үчүн», «һамыја» мә'насындадыр. XIX әсрдә сәрниниләрин истифадә етдији бөјүк ат арабасыны белә адландырмамышлар. Бурада «бус» латынча «omnes»—«һамы» сөзүнүн јөнлүк һалда гәбул етдији шәкилчидир. Сонралар аты мотор әвәз еләјәндә һәммин нәглијјат васитәси автобус («авт» јунанча «өзү» демәкдир, «о» битишдиричи саитдир) адландырылмышдыр. «Автобус» сөзүндәки «бус» о гәдәр ишләк олмушдур ки, инкилисләр һатта «авто» сөзүнү атыб, автобуса садәчә олараг «бус» дејирләр. Сонралар хүсуси дијирчәкләрин електрик хәттинә бәнд едилмәси илә һәрәкәтә кәлән «электроавтобуслар» «троллејбус» адландырылмышдыр.

Беләликлә, мүәллим шакирдләрин орфографик сәһв бурахдыглары башга сөzlәри дә бу јолла изаһ едиб, һәммин сөzlәрин дүзкүн јазылышына наһл ола биләр.

Лакин мүәллим шакирдләрә рус вә Авропа мәншәли сөzlәри, үмумијјәтлә, алынма сөzlәри вә ја терминләри етимоложи тәһлил јолу илә өјрәтмәси сырф елми, филологжи характер дејил, методики характер дашымалыдыр.

Бу, шакирдләрин тәфәккүрүнүн вә нитг мәдәнијјәтинин инкишафына хидмәт етмәлидир. Буна мисал олараг ашағыда бир нечә сөзүн етимоложи тәһлилин веририк.

Т е л е в и з о р—Јунан дилиндә «теле»—«узаг», латын дилиндә «виз»—«көрүр», «ор» исә латын мәншәли шәкилчидир. Бу шәкилчи фе'л көкләринә әләвә едиләрәк, онлардан шәхс билдирән исим әмәлә кәтирир. Мәсәлән, директор вә с. Бу исим латынча «дириге» (идарә етмәк) фе'линдән төрәмишдир. Бу чәһәтдән «телевизор» «узағы көрән» мә'насыны верир вә белә дә јазылыр. «Тилвизор», «тилвизор», «телвизор», јахуд «теливизор» јазмаг исә сәһвдир. Чүнки бу сөзүн узаг мә'насы верән биринчи һиссәси «тил», «тел», «тели», «тили» дејил, мәһз «теле»дир.

П о м и д о р—Һәрфи тәрчүмәси «гызыл алма» вә ја «гырмызы алма» демәкдир. Италјан дилиндә «помп»—«гырмызы», «дор» исә һәммин дилдә «дора» сөзүндән олуб «алма» мә'насындадыр. «Помп» сөзүнүн «пама», «пам» кими јазылмасы сәһвдир.

А е р о п л а н—Јунанча «аер»—«һава», «план» исә франсызча «планер» сөзүндән олуб «учуш» демәкдир. Бурадан да

«һавада учан» мә'насы алыныр. «О» битишдиричи саитдир. Демәли, бу сөз шакирдин дүшүндүјүнә көрә «ајропылан», «әјрипылан» кими јазылмамалыдыр.

Ф у т б о л — Инкилис дилиндә «фут» (foot)—«ајаг», «бол» (voll)—«шар») «топ» олмагла «ајаг топу» демәкдир. «Фудбол» вә «фидбол» јазмаг сәһвдир.

К у р о р т—Алман дилиндә «кур»—«мүәличә», «орт»—«јер», јә'ни «мүәличә јери». Демәли, сөзүн биринчи һиссәси «гур» дејил «кур» јазылмалыдыр.

Б р и г а д а—Италјан дилиндәки «бригата»—(көкү «брига»—мүбәһисә, мүбаризә) сөзүндән көтүрүлүб «компанија», «артел»,—Франса һәрби дилиндә исә «vignabe»—«һәрби һиссә» мә'насында ишләнмишдир. Инди «коллектив» (ичтиман мүәссисәләрдә) мә'насында ишләнир. «Бригадир» исә бригадаја рәһбәрлик едәнә дејилир. Одур ки, бу сөз шакирдләрин јаздығы кими «биргада» дејил, «бригада» шәклиндә јазылмалыдыр.

А ф р и к а—Гәдим јунанларын вә мисирлиләрин Ливија адландырдығы «Африка» гит'әси, әсас сакини олан «Афри» вә ја «Африк» тајфасынын адыны дашыјыр. Бунун мә'насы «Афри торпағы» демәкдир. Әввәл гит'әнин шимал һиссәсинә верилән бу ад сонралар бүтүн әразијә тәдбиг едилмишдир. Одур ки, һәммин гит'әнин адыны «Африка» дејә адландырмамышлар. «Афирка» јазмаг исә сәһвдир.

Т р а м в а ј — Инкилис дилиндә «trame»—«броз, шалбан, ағач» вә «вау»—јол демәкдир. Бирликдә көтүрдүкдә «шалбан» вә ја ағач дөшәнмиш јол» мә'насындадыр. Бу сөз дә «тыранвај», «тырамвај» дејил, «трамвај» шәклиндә јазылмалыдыр.

К о м б а ј н—Латын сөзү олан «комбинаре» («ком»—«бир јердә», «бинаре»—«бирләшдирмәк») сөзүндәндир. Анчаг бунларын һәр икисинин әсасы олан «combin» сөзү инкилис дили тәләффүзүндә «комбајн» кими сәсләнир. Инкилисләр тахыл-бичән, күләшкөтүрән, тахылдөјән, дәнсовуран вә с. мә'налары өзүндә чәмләшдирән бу мүрәккәб кәнд тәсәррүфаты машыныны белә адландырмамышлар. Комбинезон сөзү дә һәммин көкдәндир. Беләликлә, бу сөз шакирдин јаздығы кими, «комбајн» вә ја «канбајн» дејил, мәһз «комбајн» шәклиндә јазылмалыдыр.

Сөzlәрин бу чүр етимоложи тәһлили онлары уә'налы һиссәләринә бөлүр, һәр һиссәсинин нечә јазылдығыны, нә демәк олдуğunu шакирдләрә ајдынлашдырыр, бунунла да орфографик сәһвләрин гаршысы алыныр.

Әлбәттә, мұәллим рус вә Авропа мәншәли сөзләрини орфо-
графиясыны өјрәтмәк үчүн мұхтәлиф чалышмалардан да ис-
тифадә едә биләр. Нәмин чалышмалардан бир нечәсини аша-
ғыда нүмунә үчүн веририк.

Ч а л ы ш м а № 1. Јазын, нөгтәләрини јеринә бурахылмыш
сәсләри артырын вә алтындан хәтт чәкин. Нүмунә: телефон,
Тел...фон, вел...сипед, гал...тук, аеро...лан, ...урорт, ф...тбол,
фу...бол, б...нгадир, тра...вај, ва...зал, пар...воз, с...мовар,
сам...вар, Аф...нка, тел...визор.

Ч а л ы ш м а № 2. Ашағыда верилмиш рус вә Авропа мән-
шәли сөзләри ујғун кәләни илә бирләшдириб јени сөз әмәлә
кәтирини вә битишдиричи саитләрини алтындан хәтт чәкин:

Н ү м у н ә: микрорајон.

Микро, дром, аеро, лог, бол, био, фон, пате, рајон, партија,
авто, теле, само, кур, галс, тук, ном, агро.

Ч а л ы ш м а № 3. Орфография лүғәтиндән ашағыда-
кы сөзләрә ујғун олараг ејникөклү сөзләр јазын вә артырды-
ғыныз сөзләрини алтындан хәтт чәкин.

Н ү м у н ә: автомобил, автобус, автомат, автобаза вә с.

Бу чүр чалышмаларын сајыны артырмаг да олар. Уму-
нијјәтлә, рус вә Авропа мәншәли сөзләри шакирдләрә өјрәт-
мәк, бунларын дүзкүн јазылышыны, мәншәлини вә мәнәсыны
ајдынлашдырмаг үчүн етимоложи тәһлиллә јанашы, белә ча-
лышмалардан да истифадә етмәк фајдалыдыр.

ӘДӘБИЈАТ ФӘННИ ВӘ МҮАСИР ДӘРСИН ИМҚАНЛАРЫ НАГГЫНДА

М. ӘСКӘРОВ,
педагожи елмләр нампизәди, досент

Дәрс—педагожи процесин ән парлаг ајнасы, тәлим-тәрби-
јә ишнини исә биткин вә мараглы формасыдыр. Дәрс педагожи
тәфәккүрүн вүсәт долу бир әләми, мұәллим јарадычылығы-
нын ин'икасыдыр. Зәнкдән-зәнкә өз педагожи истеһсалатынын
«технолокијасыны» тәкмилләшдиран, мараглы ахтарышларла,
көзәл тәдгигатла мәшғул олан мұәллим, мұасир тәлим про-
цесини үмуми педагожи хәзинәсинә надир инчиләр әләвә
едир. Тәчрүбәли вә устәд мұәллимләримиз шакирдләрдә мүс-
тәгил јарадычы тәфәккүрү даһа да инкишаф етдирәрәк, онлар-
да јүксәк фәалијјәтә, јәни јарадычылыг фәалијјәтинә чидли
тәләбат, инчә зөвг ојадыр, мұвафиг мәсәлә вә объектләрә ја-
радычылыгла јанашмаг мејли вә вәрдишләри ашылајыр, баш-
лыча конкрет педагожи вәзифәни—тәрбијә вә инкишафетдир-
мә проблемләрини өн плана чәкир. Бүтүн бунлар исә дәрсин
инкишафетдиричи вә тәрбијәләндиричи әһәмијјәтини күндән-
күнә артырыр.

Мұасир дәрс гаршыја гојулмуш мәгсәд вә вәзифәләрини
чохчәһәтлилик лүзүмуну ирәли сүрүр. Бу исә дәрсин тәшки-
линин даһа да сәмәрәләшдирилмәсини вә тәкмилләшдирилмә-
сини, тәлим-тәрбијә вә инкишафетдирмәни дәрсин мәзмунун-
да бир мөһкәм вәһдәтә чевирмәји, онун әсас руһуна вә пафо-
суна—елмилијинә вә коммунист идејалылығына хүсуси диг-
гәт јетирмәји тәләб едир.

Әдәбијат дәрсләриндә мұасир дәрсин мұхтәлиф наилиј-
јәтләриндән јарадычы вә кениш шәкилдә истифадә етмәк им-

канлары чохдур. Орта мектеб програмы лирик, епик вэ дра-
матик эсэрлэрини эн јахшы вэ эн чазибэдар нүмунэлэри илэ
долудур. Бу эсэрлэрлэ шакирдлэрини жалныз агыл вэ экала-
рына дежил, һәм дэ көпүл вэ үрәклэрини эн иичэ теллэрини
тохунмаг, бу теллэри еһтизаза кэтирмәк, мүсбәт емосијалары-
ны ојатмаг мүмкүн вэ вачибдир. Буилар исе өз нөвбәсиндә
шакирдлэрини зейни фәалијјәтини артырыр.

Беләликлә, әдәбијјат дәрслэри һәмни көзәл нүмунэләр
эсасында тәлим јолларыны тәкмилләшдирмәк үчүн әсил вүс-
әтли педагожи тәфәккүр аләминә чевриллр. Бурада шакирд-
лэрини идрак мүстәгиллијјини артырмаг вэ јарадычы тәфәккү-
рүнүн үфүглэрини даһа да кенишләндирмәк имканы кетдик-
чә артыр. Одур ки, һәр бир әдәбијјат мүәллимини мәгсәд вэ
вәзифәси мәһз буилары ахтармаг, тапмаг вэ өзүнүн күндәлик
педагожи ишинә тәгбиғ етмәјә јөнәлдилмәлидир.

Һазырда мүәсир дәрс сон дәрәчә рәнкарәнк педагожи
форма, дәрин мәзмуи вэ көзәл кејфијјәтләр кәсб етмәкдәдир.
Проблемли тәлим методу педагожи ахтарышларын эн көзәл
бәһрәләриндән бири олмаг етибары илэ кетдикчә өз әһәмиј-
јәтини артырмагдадыр.

Шакирдләрә онларын максимум фәаллығыны артырмаг
јолу илэ елми биликләри вермәк, ичтиман һадисәлэрини әсил
маһијјәтини ајдынашдырмаг вэ әхлаги нормалары дәриндән
чатдырмаг, коммунист инам һиссини ашыламаг вэ и. а, күн-
дәлик педагожи мәгсәд вэ вәзифәминин эсасыдыр. Фәнлэрини
гуру, схематик вэ әзбәрчиликлә өјрәдилмәси эсасында тәлим
вэ тәрбијәнин вәһдәтинә, шакирдләрдә бөјүк вэ дәрин инам
һиссини ојандырылмасына вэ мөһкәмләндирилмәсинә һанл
олмаг мүмкүн дежилдир. Мүәллим тәлим-тәрбијә системини
мүәсир мүрәккәб механизминин идарә етмәк бачарығына ји-
јәләнимәкдән өтрү хүсуси сәј вэ гүввә сәрф етмәлидир.

Мүәсир дәрс просесиндә биликлэрини шакирдләрә чатды-
рылмасы һәлә ишин һамысы дежилдир. Верилмиш биликләр
шакирдлэрини тәрбијәси, әхлаги, естетик зөвглэри, арзу вэ ис-
тәкләри илэ әсил мәһнада жалныз бирләшәндән сонра фәал
гүввәјә чеврилә биллр.

Мектеб шакирдләрдә естетик зөвгүн ичкишафына вэ
формалашмасына фикир вердији, онларын эн иичә һисслә-
рини тәрбијәси илэ чидди мәшгул олдуғу бир дөврдә «и-
саншүнаслыг елми»—әдәбијјат дәрслэрини әһәмијјәти кет-
дикчә артмагдадыр. Шүбһәсиз, мүәсир дөврүн тәләбләриндән

ирәли кәләрәк, мүәсир дәрсин јүксәк сәвијјәдә гурулмасы вэ
тәшкили јолу илэ шакирдләрә эн јахшы әдәби-бәдин эсәрлә-
рини пафосуну чатдырмаг мүмкүндүр. Бу да анчаг мүәллимдә-
ки елми-методик һазырлығын, өз сәнәтинә олан һәвәс вэ еһ-
тирасынын, мүәсир елми-педагожи ахтарышлара вахты-вах-
тында јијәләнимәсини вэ тәдрис етдији фәнни јүксәк сәвијјәдә
билмәсини нәтичәсиндә мүмкүндүр.

Әдәбијјат тәдриси, мүәллимләрдән онун тәдрисини үму-
ми мәсәлэләринә мүәсир дәрсин тәләблэри сәвијјәсиндән јә-
нашмағы, бәдин сөзүн әбәди атәши илэ јанмағы вэ јандыр-
мағы бачармағы тәләб едир. О, тәләб едир ки, шакирдләр
охудуглары эсәрлэрини тәһлилин кетдикчә мүстәгил апарма-
ғы өјрәсиниләр. Һәр дәрин сөзүн бөјүк гијмәтини вэ онун әвәз-
сиз көзәлликлэрини јахшы баша дүшүнләр вэ гәлбән дүј-
сунлар; шакирдләр дәрсдә өјрәндиклэри вэ әләвә мүталнә
етдиклэри эсәрлэри ифадәли, һәтта нүмунәви охумағы, бу са-
һәдә хүсуси мәһарәт кәстәрмәји бачарсынлар. Онлар савадлы
јазмаға, өзлэрини шифаһи вэ јазылы иитгләриндә сөздән мә-
һарәтлә истифадә етмәјә гадир олсунлар. Шакирдләр иичәсә-
нәтин көзәлликлэрини бүтүн иичәликлэри илэ көрмәји, онун
тәсир вэ тәрбијә әһәмијјәтини јахшы гијмәтләндирмәји ба-
чарсынлар.

Бу вә буна бәнзәр вачиб мәгсәдләрә һанл олмагдан өтрү
әдәбијјат мүәллимлэри шакирдлэрин зөвг вэ дүнјакөрүшлэ-
рини һәртәрәfli ичкишафына вэ мөһкәм формалашмасына
мүнтәзәм диггәт јетирмәлидирләр. Мүәсир дәрсин имканлары
исә мүәллимни кениш гол-һанад ачмасына, еффеќтли нәтичә-
ләр әлдә етмәсинә көзәл рәһидир.

Классикләримиз жалныз дүнәнин дежил, һәм дә бу күнүн
вэ сабаһын, даһа доғрусу, әбәдијјәтин өлмәз сәнәткарлары-
дыр. Низами, Фүзули, Вағиф, Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә.
Ширвани, Н. Вәзиров, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Н.
Нәриманов, Ә. һағвердијев, Ч. Чаббарлы вэ б. нәсил-нәсил
инсанларын һиссинә вэ гәлбинә дәрин тәсир кәстәрмиш вэ је-
нә дә кәстәрәчәкләр. Классиклэрини эн мүһүм хүсусијјәтлэ-
риндән бири дә онларын инсанларын әбәди чанлы мүсаһиб-
лэринә чеврилмәлэри, мүәсирликлә јахшы сәсләшә
билмәләриндән ибарәтдир. Мүәсир дәрсин мүвафиг метод вэ
пријомларынын тәтбиғиндән мәгсәд биринчи нөвбәдә онларын
мүәсирликлә сәсләшән көзәл кејфијјәтлэрини шакирдләрә
ашыламагдан ибарәтдир. Фүзулинин «Лејли вэ Мәчнун» әсә-

ринин тэдريس заманы, бу эсэрдэки башари мэхэббатин гүдрэтинни шакирдлэрэ лазыми сэвијјэдэ чатдырмаг, онлара нэчиб инсани атэшин далгаларыны көстэрэ билмэк, бэдин сөзүн гүдрэтинни нүмунэлэрлэ шэрһ етмэк лазымдыр. Элбэттэ, бунун үчүн классик эсэрлэрин мүасир дөврлэ сэслэшэн мотивлэринни бир јерэ топламалы вэ габарыг шэкилдэ шакирдлэрэ чатдырмалыдыр.

Мүасир совет эдэбијјатынын нүмунэлэри нсэ шакирдлэрин билаваситэ тэлим-тэрбијјэсинэ дэрин тэсир көстэрэн сэнэт нүмунэлэридир.

Һазырда эдэбијјат фэннинин тэдريسиндэ классиклэринин вэ мүасир јазычыларымызын эсэрлэринин, апарылан эдэбијјат дэрсэлэринин һэјатла, мүасирликлэ даһа үзви бир шэкилдэ элагэлэндирмэк зэруријјэти тэхирэсалынмаз педагожи вэ зифэлэрин сырасында дурмагдадыр. Буна да анчаг мүасир дэрсин рэнкарэнк, зэнкин мазмун вэ мараглы форма вэхдэти нэтичэсиндэ наил олмаг мүмкүндүр. Бунлардан бири дэ, һеч шүбһэсиз, проблемли тэлим, проблемли ситуацијадыр.

Элбэттэ, дэрсин бу үсулла апарылмасы—шакирдлэрин бир нөв дискусијаја чэлб олунмасы демэкдир.

...Онлар мүбаһисэ едирлэр. «Елм нсэ мүбаһисэсиз јашаја билмэз» (Сэ'ди). Шакирдлэр мүбаһисэ етдикдэ нсэ,—демэли онлар һэјэчанланырлар, фикирлэширлэр, дүшүнүрлэр, ахтарырлар, ахтарыб тапдыгларыны сүбүта јетирмэјэ, инандырмаға чан атырлар, һэмчинин гэлбэн инанмаға наил олурлар.

Мүэллим нсэ бу јолла шакирдлэрин «диггэт гапысыны» ачыг сахлајыр, онлары өјрэндиклэри саһэ (мөвзу, материал) илэ даһа марагландырыр.

Бу елми мүбаһисэлэр шакирдлэрин характерлэринин формалашмасына, дүнјакөрүшлэринин мүэјјэн шэклэ дүшүб јеткинлэшмэсинэ, мөһкэм вэ дэрин коммунист инамы кэсб етмэлэринэ, мүшаһидэ апармаг вэ нэтичэлэр чыхармаг габилитэтинэ јијэләнмэлэринэ өзүнүн дэрин вэ сэмэрэли тэсирини көстэрир. Алынмыш билик мәслэк вэ е'тигада чеврилик.

Мүэллим бу мәгсэдлэ шакирдлэриндэ мүшаһидэчилик габилитэтинин артмасына вэ мөһкэмләнмэсинэ наил олмаға сәј көстөрмэлидир. И. П. Павлов институтун кирэчэјиндэ ири

һэрфлэрлэ белэ јаздырмышды: «Мүшаһидэчилик, мүшаһидэчилик вэ мүшаһидэчилик». Мүшаһидэчилијин эһәмийјэтиндэн бурада данышмаг артыгдыр. Лакин бирчэ шеји гејд етмэк истэјирик ки, бу, елми инкишаф етдирмэкдэн өтрү алим, мүэллим вэ һәким үчүн нэ гэдэр зэруридирсэ, шакирд үчүн дэ елми мәнимсэмэк вэ гаврамагдан бир о гэдэр эһәмийјэтли вэ вачибдир.

Эдэбијјат мүэллимни шакирдлэрэ мүшаһидэлэр апармаг, өзлэринин мүшаһидэлэри этрафында дүшүнмэк кејфијјэтлэрини ашыламаға мүнтэзэм диггэт јетирмэлидир.

Мә'лумдур ки, шакирдлэрэ верилән проблемли суал вэ тапшырыглар онларын эдэбијјатдан алдыглары билик вэ мәлуматы дэринлэшдирир вэ мөһкэмлэндирир, Одур ки, мүэллим бэдин эсэрлэрин тәһлилиндэ мүасир дэрсин һәмни формасындан даһа кешиш истифадэ етмэјэ хүсуси диггэт јетирмэлидир. Мәсэлән, мүэллим С. Рәһимовун «Мехман» эсэринин охусуну вэ идеја-бэдин тәһлилинин апараркән, шакирдлэрэ эдэбијјат нэзэријјэсиндэн бэдин портрет, диалог, монолог вэ с. һаггында верилмиш мә'луматы эпизодик тәкратлама јолу илэ хатырлатдыгдан сонра, ашағыдакы проблемли суал вэ тапшырыглары ирэли сүрэ билэр:

Мүэллим—Јазычы С. Рәһимов «Мехман»да нэ кими бэдин сәнэткарлыг хүсусийјэтлэриндэн истифадэ етмәклэ эсэриндэки гәһрәман вэ персонажлары чанлы сурәтлэр кими јарада билмишдир? Буну һәмни эсэрдән алынмыш мүэјјэн мисал вэ нүмунэлэрлэ нечэ эсасландыра билэрсиниз?

Шакирдлэр белэ бир проблемли суал вэ тапшырыг этрафында дүшүнмэјэ башлајырлар. Гаршыларында «Эдэбијјат мүнтэхэбаты» вэ јахуд да «Мехман» эсэри, о чүмлэдән дэ мүвафиг гејд дөфтэрлэри олан шакирдлэр мүэллимин ирэли сүрдүјү суал вэ тапшырыглар этрафында дүшүнмэјэ, ахтарышлар апармаға башлајырлар.

...Синфэ бир анлыға дэрин сүкут чөкүр. Бу, кур вэ нәһәнк бир чајын заһири сакитлијинэ охшајыр. Эслиндэ нсэ һәмни чај өз мәчрасы вэ тәбии чошгунлуғу илэ ахдығы кими, шакирдлэр дэ өз ахтарышлары илэ дахилән мәшғул олурлар.

Мүэллим шакирдлэрин диггэтинин ојаг сахламаг, тәфәкүрлэринин кәскинлэшдирмэк вэ мүһакимэлэринэ истигамәт вермэк мәгсэдилэ проблемли суал вэ тапшырығыны конкретлэшдирмэјэ вэ мүвафиг план эсасында һәлл етмэјэ башлајыр:

Мүэллим—Ким эсэрдэ ишлэнмиш портретлэрэ мисал көс-
тэрэ билэр?

Шакирд—«Мейман» эсэриндэ портрет тэсвири чохдуу
Белэ мараглы портрет тэсвириндэн бири дэ ашагыдакыдыр
«...Зэиңк вурулду, бир аздан сонра Мейман тэдрис һиссэси мү-
диринин отагына дахил олду. О, ағсачлы мүэллимэсини кө-
рүнчэ көзлэри јашарды вэ онун гаршысында өз гара гывыр-
сачлы башыны әди, мүэллимэнин әлини өпдү...» (сәһ. 13). Бу
радакы тэсвир портретэ мисал ола билэр.

Мүэллим—Һәмнин портрет персонажларының мә'нәвијјаты-
ны, характерини нечэ ачыр, нечэ ајдынлашдырыр?

Шакирд—Әдиб һәмнин портрет илә гәһрәман вэ персонаж-
ларының анчаг заһири көркәмләрини дејил, һәм дэ онларың
мә'нәви аләмнин ачыр, дахили психоложи характеристикала-
рыны верир. Бу портрет ики образың дахили маһијјәтини көр-
мәјә имкан јарадыр.

Шакирд—Мәним фикримчә, һәмнин портрет тэсвириндә
Мейманы вэ тэдрис һиссэси мүдирини бир даһа чанлы, инсан-
лар кими көрмәјә мүвәффәг олуруг. Бурада «ағсачлы мүэллим
мә'нин вэ «гарсачлы» шакирдин тэсвири, бу тэсвирләрдәки
гүввәтлән вэ мә'налы тәзад, нәһајәт, онларың гаршылыгы мү-
насибәтләриниң ачылмасы чох көзәл шәкилдә өзүнүн бәди-
әксини тапмышдыр.

Шакирд—Бу портрет васитәси илә мүэллим вэ шакирдин
гаршылыгы мейрибан мүнасибәтләри, инсани кејфијјәтләри
дә ачылыр. Бурадан белә бир нәтичә чыхара биләрик ки, бә-
дди әдәбијјатда бәдди портретләр тэсвир олунан персонаж вэ
гәһрәманлары даһа чанлы инсанлар кими тэсвир етмәјә, он-
лары охучулара чатдырмаға имкан јарадыр.

Мүэллим—Халг јазычымыз С. Рәһимовун «Мейман» эсә-
риндәки бәдди сәнәткарлыг хүсусијјәтләри үзәриндәки мүшә-
һидәләриниз, чыхардыгының нәтичәләр, кәлдијиниз үмуми
гәнаәт чох доғрудур.

Һәгигәтән, С. Рәһимов онун «Мейман» эсәриндәки гәһрә-
ман вэ персонажлары бу кими тэсвирләр сәјәсиндә һәмнишәли
олараг хатирәмиздә галырлар. Беләликлә, онун јаратдығы
портретләр гәһрәман вэ персонажларың мә'нәвијјатыны бү-
түн ајдыңлыгы вэ парлаглыгы илә әкс етдирән күзкүјә чев-
рилер. Бу күзкүдә исә гәһрәманларың мә'нәви күчү, әхлағи
симасы, үмуми мә'нәвијјаты чох ајдын бир шәкилдә көрүнүр.

Һәлә онун ајры-ајры бәдди деталлары нә гәдәр тә'сирли
вэ мә'налыдыр. Деталлар аз сөзлә верилер. Онлар бөјүк мә'-
на вэ тә'сир күчүнә малик олуру. Аз сөзлә верилән бу деталлар
бөјүк бир эсәрин там бир фәслини әвәз едир. Бурада Галошлу
адамың портретини вэ орадакы бәдди деталлары јадымыза
салаг: «Зүлејха бу кишиниң галошуна, галошун ортадан кән-
дирләнмәсинә, дизи јамаглы, дарам колифеј шалварына, јас-
тыгланыб үзү кими гырышмыш вэ бозармыш кепкасына ба-
ханда күлмәјә билмирди». Бурадакы бәдди деталлар Галошлу
адамың портретини камилләшдирир, онун биткин характер
кими чыхмасына хүсуси тәкан верир, тә'сир көстәрир.

Эсәрләрдә гәһрәман вэ персонажларың әл-гол һәрәкәтлә-
риниң тэсвири дә верилер. Бу тэсвирләр дә портрет тэсвиринә
дахилдир. Мүэллим «Мейман» эсәриндә персонажлары даһа
чанлы көстәрмәкдән өтрү жестләрдән (әл-гол һәрәкәтләриниң
тэсвириндән) чох јахшы истифадә едир. Бу, онларың харак-
терләриниң даһа дәриндән ачылмасына јардым көстәрир. Ким
белә тэсвирләрә мисаллар көстәрә биләр?

Шакирд—«Муртузов ајаға дуруб хејли әјилди вэ башыны
кагызың үзәринә саллады». Јазычы һәмнин жестин тэсвири илә
Муртузовун јалтаг, икнүзлү вэ ијрәнч симасыны бөјүк мәһа-
рәтлә ачыб көстәрир. Бу тэсвирлә онун портретини бир даһа
тамамлајыр

Шакирд—Јазычы башга бир јердә дэ онун портретини мү-
вафиг жестләрлә белә тамамлајыр: «Муртузов кери-кери ад-
дымлајараг өз отагына чәкилди» Бу, онун горхаг, јалтаг, һәм-
чинин тәһлүкәли симасыны ачыг-ајдын нүмајиш етдирән бир
жестдир, чанлы портретдир вэ и. а.

Беләликлә, мүэллим јалныз шакирдләрин «билик аләмни-
нә» экскурсија тәшкил етмәклә кифајәтләнмәлидир; һәм дэ
јени мә'лумат һесабына онун зәнкинләшмәсинә, камилләш-
мәсинә сәј көстәрмәлидир. Әкәр шакирдләр вахты илә пор-
трет тэсвири һаггында мүәјјән мә'лумат алмышларса, инди
онларың кечдикләрини вэ өјрәндикләрини мүэллим мүвафиг
әдәби материаллар әсасында тәкрарлајыр вэ даһа да мөһкәм-
ләндирир, јери кәлдикчә, проблемли суал вэ тапшырыглар
әсасында онларың билијини јени мә'лумат һесабына (мәсәлән,
бәдди детал, жест вэ с.) даһа дэ зәнкинләшдирир.

ЭДЭБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ИДЕЈА-СИЈАСИ ТӘРБИЈӘНИ АШЫЛАМАҒЫН ЈОЛЛАРЫ

Шәһин СӘФӘРОВ,
педагожи елмләр һәмизәди.

Орта мәктәбдә әдәбијат тәдриси шакирдләрин марксизм-ленинчи дунјакөрүшүнү формалашдырыр. Јухары синифләрдә әдәбијатын мүрәккәб вә рәнкарәнклији шакирдләргә гаршысында ачылыр вә бу да өз һөвбәсиндә онларын коммунист һәмизәди рундә јәтишмәләрини асанлашдырыр.

Мүәллим бәдн әсәрләрдәки мүхтәлиф образларын мүрәккәб характерини ачмагла, ушагларын идеја-сијаси тәрбијәсини формалашдырмаг кими мүһүм бир мәгсәдә һәмизәди олур.

Әдәбијатын тәдриси һәм дә шакирдә әзән вә әзилән синифләр һаггында мәлүмат верир. һаким вә мәһкум тәбәғәнин һәјат тәрзини өјрәнир. Мәсәлән, классик Азәрбајчан әдәбијаты өлкәдә феода-патриархал мүнасибәтләри бәдни шәкилдә вермишдир. Классик әдәбијат да, мүасир совет Азәрбајчан әдәбијатында олдуғу кими (Ч. Чаббарлынын, С. Вурғунун, С. Рүстәмин, һ. Мейһинин вә башгаларынын) кечмишин үсули-идарәсинә гаршы шакирдләрдә нифрәт јарадыр. Бу гурулушун чүрүмә просесинин ганунаујғунлуғу барәдә мәктәблиләрдә дәрн инам ојадыр. Сосиалист. Вәтәнимизни үстүилүјүнү парлаг шәкилдә көстәрир.

Јазычыларымызын әсәрләрини тәдрис едәркән бәдн образларын характерләриндән ирәли кәлән чәһәтләри шакирдләргә мүстәгил дәрк етмәли, өзү нәтичә чыхармалыдыр.

Дәрсләрини мүшәһидә етдијимиз габагчыл мүәллимләр шакирдләрдә марксизм-ленинизм дунјакөрүшү формалашдырмага, онларда идеја-сијаси тәрбијәнин зәнкннләшмәсини

бөјүк әһәмијјәт верирләр. Онлар «Һачы Гара», «1905-чи илдә», «Мүсибәти-Фәхрәддин», «Ана», «Заманын бајрагдары» вә с. кими әсәрләри кечәркән јалныз охумагла кифәјәтләнмир, һәм дә тәһлил едирләр.

Дүздүр, мүкәммәл вә ифадәли гираәтин шакирдләрин бәдн тәфәккүрүнүн кенишләнмәсиндә, әдәби образлар һаггында јүксәк тәсәввүрә малик олмаларында бөјүк хидмәти зардыр. Академик Ф. Гасымзәдә бу хүсүсдә данышаркән гәјд едир ки, бәдн әсәрләрин кәчилмәси вә тәһлили үчүн метод сечиләркән әдәби әсәрин конкрет мәзмуну, онун спесификасы, асан-чәтин олмасы, һәчми, аудиторијанын һазырлығы (шакирдләрин билик сәвијјәси) дәрсин тәһһизи, дәрслик, әјани вәсаит вә с. нәзәрә алынмалыдыр. Дәрсин конкрет мәзмунуна вә шәраитә кәрә мүәллим јери кәлдикчә мүхтәлиф методлардан истифадә едә биләр (Ф. Гасымзәдә, «Бәдн әсәрин оху вә методикасы һаггында», «Мүәллимә көмәк» журналы, Бақы, 1938, сәһ. 56).

Республикамызын бир сыра габагчыл мүәллимләри әлбәттә, бу үсуллардан бачарыгла истифадә едир, бөјүк сәнәткарларымызын дујуб, дүшүнүб јаратдығы бәдн образларын характерләрини усталыгла ачылмасына чалышырлар. Онлар һәм мүсбәт гәһрәманлары, һәм дә мәнфи типләри шакирдләрин дәркетмә габилијјәтинә кәрә изаһ вә тәһлил едирләр. Бәдн әсәрләрин тәһһилиндә бајағылыгдан, формализмдән, еһкамчылыгдан гачырлар. Мәлүмдур ки, Азәрбајчанын көркәмли сәнәткарлары һәмишә достлуғун, гардашлығын, башга халглары сәмими бир гәлблә севмәјин чарчысы олмуш, мүртәчә гурулушу, һагсызлығы ифша етмишләр. Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов, М. Ш. Вазеһ, Сејид Әзим, Закир, Сабир, Ч. Мәммәдгулузәдә, һагвердијев, Чаббарлы, Вурғун вә бир чох башгаларынын һәјаты вә јарадычылыг јолу јухарыда дәдикләримизин чанлы тимсалыдыр. Онларын әсәрләриндә достлуғ вә гардашлыг, һәмрәјлик вә бејнәлмиләчилик һәмишә шәрәfli јер тутмушдур.

Габагчыл мүәллимләримиз јазычыларын тәрчүмеји-һалығын кечәркән онларын башга халгларә бәсләдији достлуғу, гардашлығы, онларын әсәрләриндән кәтирдикләри конкрет мисалларла әсәсләндирырлар. М. Ф. Ахундовла Хачатур Абовјанын, һагвердијевлә Ширванзәдәнин, Ахундовла Серетелинин, С. Вурғунла К. Симоновун мәһрибан достлуғу мүасир кәңчилик үчүн ән парлаг бир нүмунәдир. Бу көркәмли

язычыларын мөһкәм достлуғу һәм дә онларын әсәрләриндә өз бәдин әксини тапмышдыр.

Мүәллим Ч. Чаббарлының «Алмаз» әсәрини кечәркән Алмазын партија вә һөкүмәтимиз тәрәфиндән кәндә кәндә рилмәсини ушағларә дәрәс вәрмәклә бәрәбәр, совет һөкүмәтинин сијасәти илә зәһмәткешләри таныш етмәсиндән данышмалыдыр. Алмаз кәндә ишләмәжә һәвәслә кәлир, бу онун вәтәндашлығ борчу иди. Кәндә ишләмәкдән бојун гачыраң Чамалын һәрәкәтини Алмаз ичтимаи әхлағсызлығ адландырыр. О дејир: «Мән Советләр өлкәсинин там һүгүгүлү вәтәндашыјам. Сөз вердим, вәзифә көтүрдүм, гуртарды. Бу бизни вәтәндашлығ борчумузду». Ч. Чаббарлы Алмаз образы илә халғымызын әмәксевәр, мүбариз, гочаг бир гызынын долғу характерини јаратмышдыр. Алмаз доғрудан да кәндә үрәклә ишә башлајыр. Јахшы кими керидә галмыш, гадынлары таләји һағгында дүшүнүр. Лакин Алмазын фәалијјәт көстәрдиди кәндә мөһүмәт вә чәһаләт дәрин көк салмышдыр. Голчомағ һачы Әһмәд, өз шәхси мәнәфәјини күдән Мирзә Сәмәндәр, варлы кәндли Бала Рза, һачы Әһмәдин гујруглары олан Молла Сүһһан, Кәрбәләји Фатманисә, Шәриф кәндә һөкм сүрән бүтүн биабырчылығларын үстүнү өрт-басдыр етмәк истәјирди. Лакин бунларә бахмајарағ, Алмаз бүтүн чәтинликләрә мәрдликлә синә кәрир, партијанын вә совет һөкүмәтинин көмәји илә дүшмәнә гаршы мүбаризәдә галиб кәлир. Мүәллимин чанлы изаһындан сонра шакирдләр гаврајырлар ки, јени дүнја бөјүк сүрәтлә гурулу. Көһнә дүнја илә өлүмә мөһкүмдур. Буну әсәрдәки чанлы вә ајдын фактлар бәдин шәкилдә исбат едир. Бүтүн бунлар шакирдләрин дүнјакөрүшүнү, сөзүн әсил мәнәсында формалашдырыр онларә көзәл вә нәчиб һиссләр ашылајыр.

Бакыдакы 125 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллимин һәјдәр Ејвазов Ч. Мәммәдгулузадәнин вахты илә һағсызлығ, авамлығ вә чәһаләтә гаршы нечә мүбаризә апардығыны шакирдләрә парлаг шәкилдә баша салыр. «Данабаш кәндә динин әһвалатлары»ны тәдрис едәркән шакирдләр фәода. Азәрбајчанында көк салмыш адәт вә ән'әнәләрин, гадын һүгүгүсузлуғунун, чәһаләт вә зүлмәтин шаһиди олулар. Мүәллим Чаббарлы кәндхуда Худаяр бәјин симасында јохсуллара гаршы амансыз олан мәнфи бир тип јаратмышдыр. Әдиб Мәммәд һәсән әми сурәти илә о дөврүн авам, әмәкчи, фағыр бир кәндчи сурәтини вәрмишдир. Худаяр бәји вә фырылдағчы

руһаниләри кәскин сурәдә гамчыламышдыр. Шакирдләр мүәллимин әсәрдән кәтирдиди ајдын вә конкрет мисаллар вәситәсилә Худаяр бәј, Гурбанәли бәј кими гәддар, икиүзлү, јалтағ типләрин дахили аләми илә таныш олулар.

Һәјдәр мүәллим Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедијасыны кечәркән шакирдләрә баша салыр ки, бу әсәрдә бир-бирини ифша едән, алдадан, һәтта бир-бирини дидиб парчаламаға һазыр олан бир сүрү хаин, фырылдағчы вә дөләдузлар ифша олулар. Шакирдләр кечмишдә фәода, патриархал чәмијјәтинин гадынлары көлә кими евдә душтағ сахладығынын шаһиди олулар. Һәјдәр мүәллим әсәрин баш гәһрәманы олан Искәндәр сурәтини мүкәммәл тәһлил едир. Искәндәр Авропада тәһсил алыб кәлмишдир. Көзүачығ бир зијалыдыр. О, өз дөврүнүн ичтимаи һағсызлығыны, диндарлары, Исфаһан лотуларыны ифша етсә дә, өзү дә тәкдир, мүбаризәдә ачиздир. Мүәллим әсәрин сонунда Искәндәрин үзүнү мәшәдиләрә тутуб дедији: «Бахын, бахын, јахшы бахын! Диггәтлә бахын! Сизин тарих китабынызда бу ган илә јазылмыш бир сәһифә олачағдыр. Сиздән сонра кәләнләр бу китабын сәһифәсини көрәндә сизи јада салыб дејәчәкләр: тфу, сизин үзүнүзә!» монологуну хүсуси бир аһәнклә охујур. Диндарлары ифша етмәкдә Искәндәрин чәсарәтини, мүбаризлијини көстәрир. Лакин мүәллим гејд едир ки, Искәндәри аһәтә едән мүһит башдан-баша комедијадырса, Искәндәрин өз һәјаты дәһшәтли бир фәачидир.

Шакирдләр мүәллимин белә чанлы вә ајдын изаһындан сонра көркәмли јазычыларымызын әсәрләриндәки бәдин образлар вәситәсилә ингилаба гәдәр зәһмәткеш Азәрбајчан халғынын фәачиәли вә дәһшәтли һәјаты илә јахындан таныш олулар. Онлар тәлим просесиндә фәода, патриархал дөврүнүн инсаны нечә шил-күт етдијинин чанлы шаһиди олулар вә онларын сијаси мәфкурә тәрбијәси кечмиш ичтимаи бәрәбәрсизлијә гаршы нифрәт һисси илә формалашыр.

Мүәллим әдәбијјат дәрсинин чанлы вә марағлы олмасы үчүн мәктәб мүһазирәсиндән дә истифадә етмәлидир.

Мәктәб мүһазирәси һәмишә олдуғу кими инди дә тәлим просесинин өзәјини тәшкил едир. Мәктәб мүһазирәси јени биллик верир вә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини артырыр. Јүксәк сәвијјәли мәктәб мүһазирәси мүәллимдән мүнәтәзәм өјрәнмәк вә чалышмағ, емоционаллығ тәләб едир. Мүәллим мүһазирәсиндә ирәли сүрдүјү фикир вә мүлаһизәләри мүвафиг

фактларла даһа дәриндән шакирдләрә мәннимсәдир. Профессор А. Абдуллајев кәстәрир ки, «һазырда ики чүр мәктәп мұһазирәси нөвүндән истифадә олунур. Биринчи, академик (јә'ни тәдрис просесиндә истифадә едилән) мұһазирә; икинчи, күтләви (јә'ни кениш динләјичи күтләси, әһали гаршысында охунан) мұһазирә.

Академик мұһазирә елмин мұәјјән сәһәләринә даир шакирд вә тәләбәләрә дәрин билик вермәк мәгсәди илә синиф вә аудиторија гаршысында едилән чыхышлардыр.

Күтләви мұһазирә исә әһали арасында сијаси вә елмин биликләри јажмаг үчүн истифадә олунан чыхыш формаларындан бирлир» (А. Абдуллајев, «Мүәллимин нитг мәдәнијјәти һаггында». Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1966, сәһ. 66).

Биз бурада мөвчуд мұһазирәнин биринчи нөвү үзәриндә дурмаг истәјирик. Мұһазирәнин бу нөвү спесифик хүсүсийјәтләрә маликдир. Мүәјјән тәләбләр, гајда вә ганунлар көзләнилмәдән мұһазирәнин арзу олунан сәвијјәдә охунмасына наил олмаг гејри-мүмкүндүр. Профессор А. Абдуллајев бу мәсәләјә дә тохунараг гејд едир: «Мұһазирәјә верилән әсас тәләбләрдән бири орада ирәли сүрүлән фикирләрин ајдын, елми чәһәтдән дәгиг вә дүрүст олмасыдыр. Мүәллим мұһазирә заманы мөвзуну әтрафлы әһатә етмәли вә мұһүм мәсәләләр үзәриндә дајанмаға чалышмалыдыр. Мұһазирә материалы шакирд вә ја тәләбәләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујгун бир дилдә ифадә олунмалы, һадисәләрә исә елми чәһәтдән дәрин вә һәртәрәфли тәһлил верилмәлидир.

Мүәллимин синиф вә аудиторија гаршысында чыхыша (мұһазирәјә) һазырлашмасы мұәјјән јарадычылыг просесидир. Оун чыхышы (мұһазирәси) башлыча олараг ики мәрһәләдән ибарәтдир:

1. Охуначаг мұһазирә үчүн габагчадан көрүлмүш һазырлыг иши;

2. Билаваситә мұһазирәјә һазырлашмаг иши. Биринчи мәрһәләјә мұһазирәнин мөвзусуна даир әдәбијјат топламаг һәммин әдәбијјаты нәзәрдән кечириб өјрәнмәк, икинчи мәрһәләјә исә мұһазирәнин план вә гурулушуну мұәјјәнләшдирмәк вә чыхыша һазырлашмаг дахилдир» (А. Абдуллајев «Мүәллимин нитг мәдәнијјәти һаггында», Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1966, сәһ. 66—67).

Республикамызын устад вә габагчыл мүәллимләри мәктәп мұһазирәсинә верилән бу тәләбләри јеринә јетирдикдә сәмәрәли нәтичәләр әлдә едирләр. Шакирдләрин сијаси мәфкурә тәрбијәси мәсәләсинә фәал мұдахилә етмәк вә белә мүһүм педагожи проблемә наил олмагдан өтрү мәктәп мұһазирәләри тә'сирли иш формаларындан биридир. Бурада әсас мәсәлә мүәллимин бачарығындан, тә'лим методундан вә онун мәһарәтиндән ибарәтдир. Емосионал, тә'сирли, мәзмунлу мәктәп мұһазирәләри шакирдләрин фәаллашдырылмасына көмәк едәр.

Габагчыл әдәбијјат мүәллимләри өз мұһазирәләрини даһа чанлы шәкилдә гурур, јалныз дәрсликдән дејил, мұнасиб әлавә әдәбијјатдан да истифадә едәрәк, шакирдләрдә мараг доғурур, беләликлә онлара һәртәрәфли вә дәрин билик вермәјә наил олурлар.

Шакирдләрдә мөһкәм идеја әгидәси јаратмагдан өтрү совет әдәбијјаты даһа бөјүк имканлара маликдир. Совет әдәбијјаты шакирдләрдә марксист дүнјакөрүшүнүн формалашмасы үчүн зәнкин материал верир. X синиф әдәбијјат дәрсләриндә мүәллим һәр һансы бир бәдии парчаны кечәркән социализм гуручулуғунун капитализмдән үстүнлүјүнү чох тударлы фактлар әсасында кәстәрир, социалист чәмијјәтинин анунаујгунлуғларындан һәрарәтлә бәһс едир. Совет әдәбијјаты илк дөфә олараг шакирдләрин көзү гаршысында јени, диггәтәләјиг гәһрәманларын характерини ачыр, бу јени гәһрәманларын дүнјакөрүшүнү формалашдырмаг үчүн һәјати фактлара әсасланыр.

Шакирдләр совет әдәбијјаты васитәсилә марксист дүнјакөрүшүнә јијәләнир, әхлаги принципләри дүзкүн дәрк едирләр. Гәһрәманларын мәнәви сифәтләрини тәһлил едәркән шакирдләр баша дүшмәлидирләр ки, әхлаги мұнасибәтләр әбәди дејилдир. һәр мәрһәләнин вә дөврүн өзүнә мөхсус әхлаги сифәтләри вардыр.

Габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәси кәстәрир ки, дәрси јалныз схематик кечмәк олмаз. Мүәллим кәрәк өз фәалијјәтинә јарадычы шәкилдә јанашсын. Классик әдәбијјатымызы өјрәнмәклә шакирдләр тәкчә ингилаба гәдәрки һаким синфин әхлагыны дејил, ләм дә програм материалларындакы әдәбијјатла јахындан таныш олурлар.

Әкәр Сабирин тәрчүмеји-һалыны кечәркән мӯәллим бу-
радакы тәрбијави чәһәтләре фикир вермәсә, шакирд сөзсүз
јенә мөвзуну схематик өјрәнәчәкдир. Һалбуки Сабирин һә-
јаты доғурдан да бөјүк идеја-сијаси характер дашыјыр. Ба-
кы шәһәриндәки 182 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мӯәллими
Рәфигә Мустафајева Сабирин һәјатыны кечәркән бөјүк ша-
ирин өз халгына дәрин мәһәббәтини, һагсызлыгларла барыш-
мамазлыгыны, чәсарәтнини, кениш тәһлил едир. Шаирин һә-
јаты бир тәрбијә символу кими ушагларын хатириндә галыр.
Онлар әсил һәгигәти дәриндән дәрк етмәјә башлајырлар. Мӯ-
әллим Сабирин Мирзә Чәләллә сәмини достлуғундан даны-
шыр. Һәр ики сәнәткарын өз халгынын сәадәти уғрунда нечә
мүбаризә апардыгыны сөјләјир. Бу, бөјүк сәнәткарын һәја-
ты, шакирдләрин гәлбиндә дәрин из бурахыр.

Әдәбијјат дәрсләриндә әјани вәсантин бир сыра нөвлә-
риндән: портрет, иллүстрасија, бәдии тәсвир, албом вә с.-дән
кениш истифадә етмәк дә јахшы нәтичә вәрир.

Дәрсин чанлы, тәсирли олмасы үчүн әјани вәсант һә-
зырламаг чох вахт мӯәллимләримизин үзәринә дүшүр.

Ордубад шәһәриндәки 1 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мӯ-
әллими Нәриман Бағыров дәрс дедији синифләрдә тәһлимин
кејфијјәтинә бөјүк диггәт јетирир вә әјанилији һеч вахт унут-
мур. О, дәрсләрин чанлы, марағлы вә јүксәк сәвијјәдә кеч-
мәсини тәһмин етмәк үчүн һәр мөвзунун өзүнә мӯвафиг әјани
вәсантини һазырлајыр.

Мәсәлән, о, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәли бәј» һә-
кајәсини кечәркән шакирдләрин әсас диггәтини Гурбанәли
бәј сурәтинә чәләб едир. Чүнки әсәрдә бүгүн һадисәләрин әсас
сәбәбкары одур. Мӯәллим гејд едир ки, Гурбанәли бәј јалтаг
тәбиәтли бир адамдыр. О, инсанлыг сифәтини итирмиш, мәр-
һәмәтсиз, ејни заманда чаһил, надан, күтбәјин бир бәј иди.
Јазычы Гурбанәли бәјә олан ифрәтини вә онун заһири ејбә-
чәрлијини реалист гәләмлә тәсвир етмишдир.

Мӯәллим Гурбанәли бәј сурәтини тәһлил едәркән онун
чәкилмиш портретини шакирдләр гаршысында нүмајиш ет-
дирир. Бәләликлә, шакирдләр 90-чы илләрдә Азәрбајчан кә-
диндә һөкм сүрән дәрәбәјлик үсули-идарәси заманы өзба-
шыналыг едән бәјләрин умумиләшдирилмиш образларынын
типик хүсусијјәтләрини әјани сурәтдә көрүрләр.

IV СИНИФ МҮӘЛЛИМЛӘРИНӘ КӨМӘК

Мәлум олдуғу үзрә 1971—1972-чи дәрс илин-
дән IV синифләр ибтидаи мәктәб шәбәкәсиндән
чыхараг, орта мәктәбә дахил едиләчәкдир. Ашағы-
да IV синиф үчүн Азәрбајчан дили вә әдәбијјат
фәннинә даир тәртиб олунмуш програмлары вери-
рик.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ПРОГРАМЫ

Изаһат вәрәгәси

Јени тәдрис планына әсасән Азәрбајчан әдәби дили үзрә
систематик курс IV—VIII синифләрдә өјрәнилмәлидир. Һә-
мин курсун гаршысында гојулан вәзифәләр ашағыдакылар-
дан ибарәтдир:

- 1) шакирдләрә Азәрбајчан дили үзрә мӯәјјән һәчмдә би-
лик вермәк;
- 2) онларын мәнтиги тәфәккүрүнү, дәркетмә габилијјәт-
ләрини инкишаф етдирмәк;
- 3) шакирдләрдә сөзә һәссас мүнәсибәт тәрбијә етмәк;
онлара дилимизин зәнкин хәзинәсиндән бачарыгла истифа-
дә етмәји өјрәтмәк; шакирдләрин интг инкишафы сәвијјәси-
ни јүксәлтмәк;
- 4) онлара орфографија вә дурғу ишарәләри үзрә мөһкәм
вәрдишләр ашыламаг.

IV синифдә Азәрбајчан дили үзрә «Синтаксис вә дурғу
ишарәләри», «Фонетика», «Лексика», «Сөзүн тәркиби вә сөз
јарадычылыгы», «Исим», «Сифәт» вә «Фе'л» бөлмәләри өјрә-
диләчәкдир. Әввәлинчи ики бөлмә IV синифдә бүтөвлүкдә ке-
чилиб гуртарыр; дикәр бөлмәләр үзрә билик вә бачарыгла-
рын верилмәси V синифдә давам етдирилир. Һәмин бөлмәлә-
рин IV—V синифләрдә өјрәнилмәси програмын тәртибиндә
пилләлилик принципини нәзәрә алынмасы илә әлағәдардыр.
Бу принципә әсасән IV—V синифләрдә өјрәнилән ејни адлы
бөлмәләрин инсәбәтән чәтин һиссәси V синфин програмына
дахил едилмишдир. Пилләлилик принции, башлыча олараг,

шакирдләрнин дәркетмә имканларынын, онларын јаш сәвиј-
јәсинин нәзәрә алынмасыны әсәс тутур.

Програм үзрә синтаксисдән элементар мә'луматын IV
синифдә өјрәнилмәси она көрә вачиб һесаб едилмишдир ки,
бу, морфолокијанын синтактик әсәсдә тәдрис олунамасына—
морфолокијанын синтаксислә әлағәли шәкилдә тәдрисинә
әлверишли шәраит јарадыр. Һәмин бөлмә ејин заманда раби-
тәли нитг инкишафы үзрә апарылачаг ишләрнин сәмәрәләли-
јини тә'мин етмәк бахымындан да вачиб вә әһәмијјәтли-
дир.

«Синтаксис вә дурғу ишарәләри» бөлмәсинин тәдрисин
илә әлағәдар олараг әсәс диггәти: а) шакирдләрнин синтаксис
үзрә әввәлки биликләринин (ибтидан синифләрдә алдыглары
биликләри) формалашдырмаға, даһа да дәринләшдирмәжә, б)
дурғу ишарәләринә анд вәрдишләринин мөһкәмләндирмәжә јө-
нәлтмәк лазымдыр.

«Фонетика» бәһси өјрәниләркән, шакирдләр дилимизин
сәс системинин әсәс хүсусијјәтләри илә таныш едилмәли, он-
лара әдәби тәләффүз вәрдишләринин ашыланмасына хүсуси
диггәт јетирилмәлидир. Бу бөлмә шакирдләрә сәслә һәрфин
фәргини өјрәтмәкдә һәлләдичи рол ојнамалыдыр; шакирдләр
сөзү сәс вә һәрф тәркибинә көрә тәһлил етмәји бачармалы,
сәслә һәрфи бири-бири илә гарышдырмамалыдырлар.

«Лексика» бөлмәсинин өјрәнилмәси нәтичәсиндә IV си-
ниф шакирдләри дилимизин лүғәт зәнкилији һаггында мү-
әјјән тәсәввүр алмалы вә бәзи лексик аңлајышлары мәнним-
сәмәлидирләр. Бу бөлмәнин өјрәнилмәси Азәрбајчан дили-
нин лүғәт еһтијатындан шакирдләрнин практик истифадә едә
билмәсиндә сон дәрәчә мүнүм рол ојнамалы, бу сәһәдә онла-
рын бачарыгларыны формалашдырмаг үчүн зәмин јаратмалы-
дыр. «Лексика»нын тәдриси шакирдләрә фарс—әрәб сөзләри
лүғәтиндән истифадә бачарыгы ашыламагда да мүнүм рол
ојнамалыдыр.

«Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы» бөлмәси сөзүн
һәр бир морфеми һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр
ојатмалыдыр. Онлар дәрк етмәлидирләр ки, сөзүн морфем-
ләри (бу терминдән тә'лимдә истифадә олунамур) онун мә-
налы һиссәләридир. Бу бөлмә сөзүн мә'налы һиссәләринин
(көк, сөздәјишдиричи шәкилчи, сөздүзәлдичи шәкилчи) бири-
бириндән дәғиғ шәкилдә фәргләндирмәји, бунларын ара-
сындаки фәрғи шакирдләрнин дүзкүн вә мөһкәм дәрк етмәси-

ни тә'мин етмәлидир. Һәмин бөлмә онлары Азәрбајчан ди-
линдә сөз јарадычылығынын мүнүм васитәләриндән бири
илә—сөздүзәлдичи шәкилчиләрин әсәс хүсусијјәтләри илә та-
ныш етмәли вә V синифдә бу мәсәләнин даһа дәриндән өј-
рәнилмәси үчүн зәмин јаратмалыдыр.

Исим, сифәт вә фе'л һаггындаки мөвзулара IV синифдә
елә мә'луматлар дахил едилмишдир ки, бунлар һәмин нитг
һиссәләринин ән әсәс грмматик хүсусијјәтләрини әһатә едә
билени.

Шакирдләрә орфографик вәрдишләрин ашыланмасы
програмын бүтүн бөлмәләринин тәдриси просесиндә һәјата
кечирилмәлидир.

Програмда көстәрилмиш һәр бир мөвзунун өјрәнилмә-
синдә шакирдләрнин нитг мәдәнијјәтинин јүксәлтмәжә макси-
мум дәрәчәдә диггәт јетирмәк тәләб олунамур. Онларын шифа-
һи вә јазылы нитгинин инкишафына тәкчә «Рабитәли нитгин
инкишафы» бөлмәсиндә нәзәрдә тутулуш ишләрлә мәһдуд-
лашмаг олмаз, бу сәһәдә апарылачаг ишләри, демәк олар ки,
һәр дәрәдә һәр бир мөвзунун өјрәнилмәси илә үзви сурәтдә
әлағәләндирмәк лазымдыр.

1971—72-чи тәдрис илиндә IV синифләрин јени програм-
ла ишләмәжә кечмәси илә әлағәдар гаршыја мүәјјән чәтин-
ликләр чыхачагдыр. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, һәмин
синифдә охујан шакирдләрнин Азәрбајчан дили үзрә ибтидан
синифләрдә (I—III синифләрдә) алдыглары тә'лим әввәлки
програма әсәсламмышдыр. Демәк, онларын јени програм ма-
териалыны минимсәмәкдә һазырлығылары лазыми сәвијјәдә
олмајачаг. Одур ки, чарин дәрә илиндә IV синифләрдә Азәр-
бајчан дилинин тәдрисинә һәфтәдә 5 саат дејил, 6 саат вахт
ајрылмасы лазым көрүлмүшдүр. Бу һәмин синиф шакирдлә-
ринин ибтидан синифләрдә кечмәдикләри вә ја јени програ-
мын (I—III синифләр үчүн) тәләбиндән чох ашағы сәвијјә-
дә өјрәндикләри мә'луматлары кечиб тәкрарламаг үчүн
имкан јарадыр.

IV синфин програмында ибтидан синифләрдә кечилмиш-
ләрини тәкрары илә әлағәдар бөлмәжә 12 саат әвәзинә, чарин
тәдрис илиндә 40 саат вахт ајрылмасынын сәбәбинин мәһз
бунуңла изаһ етмәк лазымдыр. Һәмин бөлмә үзрә апарыла-
чаг ишләр үчүн әлава материаллары шакирдләрә мүәллим
өзү вермәлидир. О, бу мәгәсәд үчүн 3-чү синфин дәрәлијиндә-
дәки (мүәллифләри Ә. Фәрәчов, М. Һәсәнов) материаллар-

дан, јахуд IV синифләр үчүн бундан эввэлки дәрсликдә олан мұвафиг материаллардан истифадә едә биләр. Мәһз бу дејиләнләрә көрәдир ки, програмда эввәлиничи мөвзу «I—III синифләрдә кечилмишләрин тәкрары вә нитг һиссәләри һаггында элавә мә'лумат» адландырылмышдыр.

Ибтидан синифләрдә үчиллик програм һәјата кечирилдикдән сонра IV синифин һазырлыг програмы, јә'ни кечид програмы әсас програмла эвәз едиләчәк вә һәмин синифдә Азәрбајчан дилини тәдрисинә һәфтәдә 6 саат јох, 5 саат (ил әрзиндә 175 саат) вахт вериләчәкдир. IV синифдә «Лексика» вә «Морфолокија» бөлмәләри кечилиб баша чатдырылыр, VII—VIII синифләрдә исә синтаксис вә дурғу ишарәләри өјрәнилир; систематик курс «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат», «Дил һаггында үмуми мә'лумат» адлы үмумиләшдиричи бөлмәләрин тәдриси илә тамамланыр.

IV синфин програмында рабитәли нитгин инкишафына 40 саат вахт ајрылмышдыр. Бу вахтдан бүтүн ил әрзиндә истифадә олунамалыдыр. Мүәллим унутмамалыдыр ки, рабитәли нитгин инкишафына ајрылмыш саатлар һәмин саһәдә јалныз хүсуси ишләрин апарылмасы үчүн нәзәрдә тутулмуш, бунларын мәзмуну програмда ајрыча олараг көстәрилмишдир. Рабитәли нитг инкишафы үзрә апарылачаг ишләрдә башлыча мәгсәд ифадә вә инша мөвзусуну, орадакы ән әсас фикрин дәрк олунамасы илә әлагәдар бачарыгларын формалашмасыны тә'мин етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Програмын «Рабитәли нитгин инкишафы» бөлмәсиндә садаланмыш шифаһи вә јазылы иш нөвләри (һәм Азәрбајчан дили, һәм дә әдәбијјат дәрсләриндә апарылачаг иш нөвләри) мәһз һәмин мәгсәди һәјата кечирмәк бахымындан мүәјјәнләшдирилмишдир.

ПРОГРАМ

IV синиф (210 саат)

ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ МОРФОЛОКИЈА ВӘ ОРФОГРАФИЈАДАН КЕЧИЛМИШЛӘРИН ТӘКРАРЫ ВӘ НИТГ ЫССӘЛӘРИ ЫАГГЫНДА ӘЛАВӘ МӘ'ЛУМАТ (40 саат)

Дил һаггында кириш сөһбәти.

Сөзүн тәркиби. Көк вә шәкилчи. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр. бунларын дикәр шәкилчиләрдән фәрги. Аһәнк

гануна көрә шәкилчиләрин јазылышы (иһи вә дөрд чүр јазылан шәкилчиләр). Сөзүн гурулушча нөвләри: садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләр. Мүрәккәб сөзләрин битишик вә дефислә (тәкрар олуна сөзләрин, мәсәлән, тез-тез, јаваш-јаваш вә с.) јазылышы.

Нитг һиссәләри. Исим, сифәт, саж, әвәзлик, фе'л, зәрф, бағлајычы.

Исим. Тәк вә чәм исимләр. Үмуми вә хүсуси исимләр. Дүзәлтмә исимләр. Исмин һалланмасы. Сону г вә к илә битән исимләрин һалланмасы.

Сифәт. Сифәтин исимлә бағлы олуб, онун әләмәтини (рәннини, дадыны, формасыны вә с.) билдирмәси. Дүзәлтмә сифәтләр.

Әвәзлик. Шәхс әвәзликләри. Ишарә әвәзликләри (о, бу). Әвәзликләрин исим кими һалланмасы.

Фе'л. Фе'лин мәсдәр шәкли. Фе'лин индики, кечмиш вә кәләчәк заманлары. Кечмиш заманын иһи јолла ифадәси (-ды, -ди, -ду, -дү; -мыш, -миш, -муш, -мүш шәкилчиләри илә). Кәләчәк заманын иһи јолла ифадәси (-ачаг, -әчәк; -ар, -әр шәкилчиләри илә) -ачаг, -әчәк шәкилчиләринин сонрадан г, к, самитләринин ғ, ј самитләринә кечмәси.

Фе'лин заман вә шәхсә көрә дәјишмәси.

Бә'зи фе'лләрин сонунда т самитинин д самитинә кечмәси.

Бағлајычы. Бағлајычыларын һеч бир суала чаваб олмамасы. Да, дә, ки бағлајычыларынын ејни формалы шәкилчиләрдән фәрги вә јазылышы. Лакин, амма, анчаг, чүнки бағлајычыларынын чүмләләрдә ишләнмәси, онлардан әввәл веркүл ишарәсиндән истифадә.

Синтаксис вә дурғу ишарәләри (34 саат)

Сөзләрин чүмләдә әлагәси. Сөз бирләшмәләри.

Ифадә мәгсәдинә көрә чүмләннин нөвләри: нәгли чүмлә, суал чүмләси, әмр чүмләси, нидә чүмләси.

Чүмләннин баш үзвләри: мүбтәдә, хәбәр. Чүмләннин иһинчи дәрәчәли үзвләри: тамамлыг, тә'јин, зәрфлик.

Мүхтәсәр вә кениш чүмләләр. Һәмчинс үзвлү чүмләләр. Чүмләннин һәмчинс үзвләри арасында веркүлүн ишләнмәси.

Хитаб. Мүрәккәб хитаблар. Хитабларда дурғу ишарәләринин ишләнмәси.

Садә вә мүрәккәб чүмлә. Бағлајычысыз вә бағлајычылы (ки, чүнки, амма, анчаг, лакин) мүрәккәб чүмләләр. Мүрәк-

кэб чүмлэдэ ки баглајычысындан сонра, чүнки, амма, анчаг вэ лакин баглајычыларында эввэл веркулүн ишлэнмэси.

Мүэллифин сөзүндэн сонра васитэсиз нитгин ишлэнмэси; васитэсиз нитгдэ дургу ишарэлэри.

Диалог һаггында анлајыш; диалогда тире ишарэсиндэн истифада.

Фонетика (32 саат)

Сэслэрин эмэлэ кэлмэси. Саит вэ самитлэрин эмэлэ кэлмэсиндэ башлыча фэрглэр.

Саитлэрин нөвлэри: галын, инчэ; додагланан, додагланмајан саитлэр. Бэзи саитлэрин узанмасы һаггында анлајыш. Узанан э, е, ө саитлэриндэн сонра јазыда апостроф ишарэсини ишлэнмэси.

Сөз көклэриндэ саитлэрин јазылышы вэ тэлэффүзү үзэриндэ чалышмалар; һәм е, һәм дэ э илэ дејилэн сөзлэр (ениш, ертэ, пәнчэк, чэкич, пәнчэрэ вэ с.); һәм э, һәм дэ а, илэ дејилэн сөзлэр (гәһрәман, дүшмән, гәбул, кәтан, хошбәхт вэ с.); биринчи һечасында ү саити ишләнэн сөзлэр (шүар, һүчум, шүшэ, сүвари вэ с.); о илэ јазылыб, а илэ тэлэффүзү едилэн алынма сөзлэр (мотор, колхоз, вэ с.); гоша саитли сөзлэрин (зәиф, саат, мааш, анлә, пионер, соснализм вэ с.) јазылышы вэ тэлэффүзү.

Қар вэ чинкилтили самитлэр.

Сөзлэрин сонунда чинкилтили самитлэрин јазылышы вэ тэлэффүзү. Гоша самитли сөзлэрин јазылышы вэ тэлэффүзү. Сону чүт самитлэ битән тәкһечалы сөзлэрин јазылышы.

Данышыг сэслэринин јазыда һәрфлэрлэ ифадэси; әлифба.

К һәрфинин ики вэзифэси. Г һәрфинин тэлэффүзү (сөзүн сонунда; отагдан—отагдан, ушаглар—ушаглар вэ с.; сөз ортасында кар самитлэрдэн эввэл: нөгтә-нөк'тә, мәгсәд-мәк'сәд вэ с.; гоша г һәрфи илэ ишләнэн сөзлэрдә: тогга-ток'га, чаггал-чак'гал вэ с.).

Орфография лүгәтиндэн истифада бачарыгы.

Һеча. Бэзи сөзлэрдә һечаны мүәјјәнләшдирмәк үчүн самит һәрфлэрдэн сонра апостроф ишарэсинин ишләнмэси (сүр'әт, ән'әнә, мәс'ул вэ с.). Сөзлэрин сәтирдән-сәтрә кечирилмәси гәјдалары.

Вургу.

Лексика (12 саат)

Сөзүн әсас вэ мәчәзи мә'насы.

Омоним, синоним вэ антонимлэр һаггында анлајыш.

Морфолокија

Сөзүн тәркиби вэ сөз јарадычылығы (12 саат)

Сөзүн дәјишмэси. Сөздәјишдиричи шәкилчилэр. Сөздү-зәлдичи шәкилчилэр сөз јарадычылығынын васитэлэриндэн бири кимик. Бэзи сөзлэрдә өн шәкилчилэрин ишләнмэси.

Шәкилчилэрин јазылышы: ики вэ дөрд чүр јазылан шәкилчилэр, бир чүр јазылан шәкилчилэр.

Исим (16 саат)

Исим һаггында үмуми мә'лумат (мә'насы вэ башлыча әламәтлэри). Исмин һалланмасы.

Исмин шәхслэрә көрә дәјишмэси.

Хүсуси вэ үмуми исимлэр.

Исмин чүмлэдә мүбтәда, хәбәр вэ икинчи дәрәчәли үзвлэр вэзифэсиндә ишләнмэси. Исмин чүмлэдә хитаб јериндә ишләнмэси.

Мүрәккәб исимлэр вэ онларын јазылышы.

Ҷографи адларын (гит'ә, дағ, океан, дәниз, чај, өлкә адларынын, мејдан, хијабан, күчә адларынын, ингилаби вэ тарихи күнлэри вэ ја тарихи һадисәлэри билдирән адларын) јазылышында бөјүк һәрфин ишләнмэси. Китаб, гәзет, журнал вэ инчәсэнәт әсәрлэринин адларында бөјүк һәрфин вэ дырнаг ишарэсинин ишләнмэси.

Тәк вэ чәм исимлэр. Әввәлиндә сај ишләнэн исимлэрин чәмләнмәмэси.

Синоним вэ антоним исимлэрә анд чалышмалар.

Сифәт (12 саат)

Сифәт һаггында үмуми мә'лумат (мә'насы вэ башлыча әламәтлэри). Сифәтин чүмлэдә тәјин вэ хәбәр вэзифэсиндә ишләнмэси.

Исим вэ фе'ллэрдән дүзәлән сифәтлэр.

Синоним вэ антоним сифәтлэрә анд чалышмалар.

Фе'л һаггында үмуми мә'лумат (мә'насы вә башлыча аламәтләри).

Фе'лин чүмләдә хәбәр вәзифәсиндә ишләнмәси.

Мүрәккәб фе'лләр вә онларын јазылышы.

Фе'лин заманлара вә шәхсә көрә дәјишмәси: индики заман, кечмиш заман (шүһуди кечмиш, нәгли кечмиш; үчүнчү шәхс тәкин нәгли кечмишдә -ыб, -иб, -уб, -үб шәкилчиләри илә ифадә олуна билмәси), кәләчәк заман (гәти кәләчәк, гејри-мүәјјән кәләчәк).

Фе'лин индики вә кәләчәк заманынын дүзкүн төләффүзүнә (мәсәлән, ишләјирәм-ишлијирәм, аглајыр-аглыјыр, башлајачагам-башлыјачагам вә с.) аид вәрдишләрин инкишафы.

Синоним вә антоним фе'лләрә аид чалышмалар.

Кечилмишләрин иллик тәклары — 12 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы (40 саат).

Нәгли характерли мәтнләр үзрә (о чүмләдән әдәбијјат дәрсләриндә өјрәнилмиш бәдии парчалар үзрә) ифадә, мүвафиг диафилмләрин, кинофилмләрин, радио вә телевизия вә рилишләринин мәзмунуна аид ифадә (нәгли характердә).

Һәјатдан көтүрүлмүш конкрет бир һадисә үзрә нәгли характерли инша (мәсәлән, «Бизим сәјаһәтимиз», «Тарлаја кәдәркән», «Мәним чыхышым», «Унудулмаз бир күнүм» вә с.). Шәкил, иллүстрасија үзрә (о чүмләдән әдәбијјат дәрсләриндә өјрәнилән бәдии әсәрләр үзрә) нәгли характерли инша.

Нәгли характерли инша мәтнләринин мүәјјән һиссәсү үзрә јығчам ифадә јазмаг.

Тәсвир элементләри олан (мәсәлән, ајры-ајры әшјалары һејванлары) мәтн үзрә ифадә.

Бу вә ја дикәр әшјаны—бинаны, бағчаны, күчәни, чамышы, фили вә с. тәсвир етмәк шәрти илә инша јазмаг.

Ејни бир әшјанын һәм ади шәкилдә (әмәли дилдә), һәм бәдии шәкилдә шифаһи тәсвири.

Тәсвири характерли инша (ајры-ајры әшјанын, чанлылары тәсвири).

Шакирдләрин һәјати тәчрүбәсинә вә охудуглары әсәрләрә аид суаллар үзрә мүһакимә характерли чаваблардан ибарәт инша (мәсәлән, «Јајда мән нә үчүн кәндә кетмәји арзу едим рәм?», «Ушаглар һәсән әмини нә үчүн севирләр?» вә с.).

Охунмуш һекајә вә ја мәгалә һаггында шифаһи рә'ј сөјләмәк.

Дивар гәзетинә мә'лумат характерли мәгалә јазмаг.

IV СИНИФ ҮЧҮН ӘДӘБИЈЈАТ ПРОГРАМЫ — 70 саат

I.

«Ағ атлы оғлан» (4 саат)

Шифаһи әдәбијјат һаггында гыса анлајыш. Нағыл һаггында илк мә'лумат.

«Ағ атлы оғлан» Азәрбајчан халг нағылларынын ән јакшы нүмунәләриндән бири кими. Нағылда халг арзусунун ифадәси. Нағылын мәзмуну вә идејасы. Нағылдакы әсас гәһрәман вә онун әхлаги кејфијјәтләри, һадисәләрин гурулушу, нағылын садә халг дилиндә олмасы вә онун сәбәбләри.

«Аталар сөзләри» (4 саат)

Аталар сөзләриндә халг мүдриклији. Аталар сазләринин мүстәгим вә мәчази мә'налары һаггында ән гыса мә'лумат. Аталар сөзләриндә јығчамлыг, дәгиглик вә образлыг. Онларын бәдии вә тәрбијәви әһәмијјәти.

«Тапмачалар» (3 саат)

Тапмачада халг һикмәти, мүшаһидә вә үмумиләшдирмә. Јарадычы тәхәјјүлүн инкишафында тапмачанын әһәмијјәти. Халг тапмачалары вә әдәби тапмачалар.

Аталар сөзләри вә тапмачаларын бәдии хүсусијјәтләри һаггында илк анлајыш.

II.

M. Pзагулузадә «Ана үрәји, дағ чичәји» (3 саат)

Әсәрдә вәтән вә халг мәһәббәти. Јаделлиләрә гаршы мүбаризәнин тәсвири. Ана вә огул мәһәббәтинин бәдии ифадәси.

Н. Кәнчәви «Шаһын достлуғу» (2 саат)

«Шаһын достлуғу» әсәриниң мәзмуну вә идејасы. Шаһын садә адамларға мүнәсибәти, онун гәддарлығы.

Шаһрин шаһа мүнәсибәти. Әсәрдән чыхарылан нәтичә. Ше'рин дили.

Н. Кәнчәви «Фитнә» (2 саат)

Әсәрин мөвзусу, мәзмуну вә идејасы. Фитнәниң тәдбирли, ағыллы бир гыз олмасы. Онун гәләбәси, шаһрин мәгсәди.

Ә. Әлибәјли «Илан вә гурбаға» (2 саат)

Тәмсилдә илан вә гурбаға сурәтиндә ифадә олуған мүстәгим вә аллегорик мәна. Әсәрдән чыхан әхлағи нәтичәләр. Тәмсил һаггында илк анлајыш.

Һанс Һенрих Андерсен «Илин әһвалаты» (3 саат)

«Илин әһвалаты» әсәриниң гурулушу вә идејасы. Һадисәләрниң тәсвириндәки һәгигәтәүјғунлуғ. Јазычының мәгсәди.

Т. Елчин «Гызулдуз, Јашар вә Нурнәнә» (ихтисарла, 3 саат)

Поемада ушағларын истәк вә арзуларының бәдни тәсвири. Ушағларын тәбиәтин сирләрини өјрәнмәјә бөјүк һәвәси. Әсәс сурәтләр. Әсәрин дили вә гурулушу.

Б. Ваһабзадә «Ики саат» (ихтисарла, 1 саат)

Совет елминиң нанлијјәтләри. Илк дәфә космосу фәтһ едән совет вәтәндашы Јури Гагарин. Ше'рдә совет елминиң совет адамларының тәрәннүмү. Космонавтлар апләси.

III.

М. Сејидзадә «Ағыллы инсан вә дәли Күрүн нағылы» (3 саат)

Әсәрдә совет адамларының тәбиәт гүввәләринә гаршы мубаризәсиниң бәдни тәсвири. Хасполад вә гәһрәман сурәтлә

риндә садә әмәк адамларының тәрәннүмү. Ше'рин тәрбијәви әһәмијјәти. Әсәрин гурулушу вә дили.

Абдулла Шаиг «Көч» (парчалар, 3 саат)

Һекајәниң мөвзусу вә идејасы. Әсәрдә Азәрбајҗан тәбиәти, садә зәһмәт адамларының—малдарларын һәјатының тәсвири. Јазычының зәһмәткеш инсанларға мүнәсибәти. Әсәрин дили вә бәдни тәсвир васитәләри.

М. Горки «Сәһәр» (3 саат)

Әсәрин мөвзусу вә идејасы. Һекајәдә ушағларын ингилабдан әввәлки ағыр һәјатының тәсвири. М. Горкиниң ушағлығ илләри һаггында мүсаһибә.

Ә. Сабир «Чүтчү» (1 саат)

«Чүтчү» ше'риндә ингилабдан әввәлки кәнд һәјатындан бир лөвһә. Әсәрдә намуслу әмәјә мәһәббәт. Садә әмәк адамларының тәсвири. Ше'рин дили.

А. Сәһһәт «Јај сәһәри» (1 саат)

«Јај сәһәри» ше'риндә тәбиәт көзәллијиниң реалист бојаларла тәсвири. Тәбиәтин көзәллијини дујмағын вә ону севмәјин әһәмијјәти. Ше'рдә бәдни тәсвир васитәләри. Ше'рин дили.

Епитет һаггында илк анлајыш.

И. Әфәндијев «Шәһәрдән кәлән овчу» (2 саат)

Һекајәдә инсана мәхсус нәчиб хусусијјәтләрин тәблиғи, Халг шаһри С. Вурғунун тәбиәтин көзәллијинә вурғун олмасы. Онун һуманизми вә сәмимилији. Һекајәниң дили.

С. Вурғун «Чејран» (2 саат)

Ше'рдә вәтәнимизин тәбиәт көзәллијиниң—чејранлы, чүјрлү чөлләрниң тәрәннүмү. Тәбиәт көзәллијиниң реалист тәсвири. Ше'рин дили вә гурулушу, бәдни тәсвир васитәләри.

Ше'р һаггында илк анлајыш.

Р. Рза «Бал арысы» (1 саат)

Ше'рин мазмуну вә идејасы. Намуслу әмәјин тәблиғи.
Ше'рин дили.

М. Мүшфиг «Јағыш» (1 саат)

«Јағыш» ше'риндә көзәл бәдни лөвһәләр. Шаирин тәбиғи һадисәләри реалистчәсинә тәсвир етмәси. Ше'рдәки бәдни тәсвир васитәләри, әсәрин дили.

IV.

Н. Рәфибәјли «Күнәшин чавабы» (1 саат)

Ше'рдә илин фәсилләри вә бунларын әлагәләринин бәдни тәсвири. Шаирин мүшәһидәчилик бачарығы. Әсәрин гурулушу вә дили.

С. Вурғун «Октјабр» (1 саат)

«Октјабр» ше'риндә шаирин Бөјүк Октјабр социалист ингилабыны тәрәннүм етмәси. Октјабр ингилабынын үмумдүвәјә әһәмијјәти. Ше'рдә бәдни тәсвир васитәләри. Әсәрин дили вә идејасы.

Ше'р һаггында илк анлајыш.

Г. Мусајев «Һәдијјә» (2 саат)

Һекајәдә Азәрбајчан халгынын даһи рәһбәр В. И. Ленинә мәһәббәтинин тәрәннүмү. В. И. Ленинин гајғыкешлији, сәмијјәти вә сәдәлији. Һекајәдә реал һәјат һадисәләринин бәдни тәсвири.

Е. Агајев «Күнәш доғачаг», «Апрел сәһәри» (2 саат)

«Күнәш доғачаг» һекајәсинин мазмуну вә идејасы. В. И. Ленинин Полшада — Краков шәһәриндә олмасы. Гәзетсатан јохсул полшалы Јузер илә В. И. Ленинин сәһбәти. Даһи рәһбәрин ушагларә олан мәһәббәти.

«Апрел сәһәри». Һекајәдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә илләриндә баш вермиш һадисәләрдән

бир лөвһә. Әсәрдә сәдә инсанларын хејрхәһлығы. Хиласкар Гызыл Орду. Һекајәнин «Апрел сәһәри» адландырылмасынын сәбәби.

М. Дилбази «Дөјүш күнләри» (2 саат)

«Дөјүш күнләри» әсәриндә 26 Бакы комиссарынын гәһрәманлығынын бәдни тәсвири. Ше'рдә империалистләрин алчаг һәрәкәтләринин ифшасы. 26-ларын хәтирәсинин әбәдиләшдирилмәси. 26-лар һаггында мүсаһибә. Ше'рин дили.

М. Ибраһимов «Гырмызы галстук» (2 саат)

Һекајәнин мөвзусу вә идејасы. Пионерләрин әхлаги сифәтләри вә нәчиб хусусијјәтләри. Әсәрдә јазычынын өз гәһрәманларына мүнасибәти.

С. Рүстәм «Дуз-чөрәк» (1 саат)

«Дуз-чөрәк» әсәриндә доғрулуг вә дүзлүк, әмәјә мәһәббәт һиссләринин тәблиғи. Шаирин мәгсәди. Ше'рин дили.

Ә. Әскәров «Дәниз буруғунда» (2 саат)

Һекајәдә ачыг дәниздә харигәләр јарадан, Вәтәнимизин шөһрәтини учалтмаг јолунда јорулмадан чалышан мәрд вә мүбариз инсанларын тәсвири. Камал сурәтиндә Бакы нефтчиләринин јүксәк әхлаги сифәтләринин үмумиләшдирилмәси.

С. Вурғун «Гызыл шаһинләр» (2 саат)

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет адамларынын гәһрәманлығы. Ше'рдә совет тәјјарәчиләринин икидлији вә шүчаәти. Әсәрдә вәтәнпәрвәрлик мотивләри.

В. Қатајев «Алај оглу» (парчалар, 3 саат)

Повестдә Бөјүк Вәтән мүһарибәси лөвһәләри. Ванја Солнсев вә кәшфијјатчы Биденко. Ванја Солнсев вә капитан Јенакијев. Ванја Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә иштирак едән кичик јашлы гәһрәманларын үмумиләшдирилмиш бәдни сүрәтләриндән бири кими.

Бәднн әсәрдә мұәллифин вә әсәрдә иштирак едән сурәт ләрин дили.
Диалог һаггында мә'лумат.

Ә. Мәммәдханлы «Буз һејкәл» (2 саат)

«Буз һејкәл» әсәриндә ана мәнәббәтниннн реал тәсвири Совет кәшфијјатчыларынын һуманизми. һекајәдә бәднн тәсвир васитәләри.

Р. Рза «Доғма, әзиз партија» (1 саат)

Ше'рдә Коммунист Партијасына үмүмхалг мәнәббәтниннн бәднн тәсвири. Коммунист Партијасы бүтүн гәләбәләримизни илһамверичисидир. Ше'ринн дили.

V.

М. һүсејн «Одлу гылынч» (2 саат)

Әсәрдә Чаваншириннн јаделли ишғалчыларә гаршы мұбаризәсининнн бәднн тәсвири. Онун мәрдлији вә мұбаризлији. Әсәрдә вәтәниәрвәрлик вә гәһрәманлыг мотивләрининнн тәблиғи. һекајәдә үмүмхалг мәнәббәти. Әсәринн дили.

С. С. Ахундов «Нә үчүн» (2 саат)

1905-чи ил 9 Јанвар ганлы базар күнү. Чар һөкүмәтининн алчаг сијасәти. Јохсул зәһмәткеш халгын күлләбаран едил мәси. һекајәдә Ганлы базар һадисәләрининнн тәсвири. Көрпә Ленанын агыр вә ачыначаглы һәјаты. Јохсул ана вә көрпә Ленанын фачиәли өлүмү.

Ч. Чаббарлы «Диларә» (3 саат)

Игилабдан әввәл зәһмәткешләриннн агыр һәјаты. һекајәдә гара фәһлә Бәшириннн фачиәси. Диларәнинн башына кәләкәт, онун арзусунун пуч олмасынынн сәбәбләри. һекајәнинн идејасы.

Һекајә һаггында илк аилајыш.

Мүстәғил оху үчүн*

(Бөлмәләр үзрә)

I.

«Вур, чомагым, вур», «Газанылмыш манат», «Ахмаг чанавар».

II.

Мир Чәләл «Ики рәссам»; Н. Кәнчәви «Чобан вә үзүк»; И. А. Крылов «Кәндли вә гојун»; «Пишик вә бүлбүл»; С. Вурғун «Ајын әфсанәси».

III.

М. Рзагулузадә «Дәниз нағылы»; И. Сәфәрли «Бакыја Күр кәлир»; А. Шаиг «Вәтән нәғмәси»; С. һүсејн «Јазы јазанда»; И. Әфәндијев «Јасәмән ағачы»; Ә. Күрчәјлы «Кәл, баһарым, кәл!»; Ә. Зијатај «Азәрбајчаным мәним».

IV.

А. Твардовски «Ленин вә печгајыран»; Н. Бабајев «Лениннн көрән көзләр»; Ә. Садыг «Бәсти»; С. Вурғун «Бәсти»; Г. Мусајев «Јалгузаг»; Р. Рза «Мәктәбинн ад күнү»; С. Рүстәм «Унудулмаз мұәллим»; Мир Чәләл «Ләјагәт»; Ә. Чәмил «Тәмәл дашлары»; Н. Хәзри «Поладәридәнләр»; З. Гарајев «Харго»; С. Рүстәм «Дөвләт мәним дөвләтимдир»; М. Рзагулузадә «Истәк».

V.

М. Рзагулузадә «Бабәкин анды»; Ә. Садыг «Гәрәнфил»; Ә. Мәммәдханлы «Гызыл гөнчәләр»; Ә. һагвердијев «Диш ағрысы».

Әзбәр өјрәнмәк үчүн:

Аталар сөзләри, тапмачалар (шакирдләринн арзусу илә). Н. Кәнчәви «Шаһын достлуғу» (бир парча, мұәллиминн мұлаһизәсинә көрә).

* Мүстәғил оху үчүн әсәрләр дәрәлиндә верилир, ләкин онлар сифидә өјрәнилмир. Шакирдләр һәммин әсәрләри мүстәғил оларәг охуја биләрләр.

- Ә. Әлибәјли «Илан вә гурбаға»
Т. Елчин «Гызулдуз, Јашар вә Нурнәнә» (бир парча, шакирдләрдин арзусу илә).
Б. Ваһабзадә «Ики саат»
Ә. Сабир «Чүтчү»
А. Сәһһәт «Јај сәһәри»
С. Вурғун «Чејран»
Р. Рза «Бал арысы»
М. Мүшфиг «Јағыш»
Н. Рәфибәјли «Күнәшин чавабы»
С. Вурғун «Октјабр»
М. Дилбази «Дөјүш күнләри» (бир парча)
С. Рүстәм «Дуз-чөрәк»
С. Вурғун «Гызыл шаһинләр»
Р. Рза «Доғма, әзиз партија»

IV СИНИФДӘ ЈЕНИ ПРОГРАМ ҮЗРӘ ФОНЕТИКАНЫН ТӘДРИСИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,

Азәрбајчан ДЕТПИ-нин баш елми ишчиси

Кәлән дәрс илиндән IV синифләрдә дикәр фәнләрлә јанашы, Азәрбајчан дили үзрә дә јени програмла дәрс кечиләчәкдир.

Јени програм үзрә Азәрбајчан дилиндән систематик курсун өјрәнилмәсинә, IV синифдә, әслиндә, фонетиканын тәдريسиндән башланылыр. һәмин бәһсин тәдриси гаршысында гојулмуш вәзифәләр һаггында јени програмда дејилир: «Фонетиканын тәдриси илә әлагәдар олараг, шакирдләрдә Азәрбајчан дили сәс системинин хүсусијјәтләри һаггында ајдын тәсәввүр јарадылмалы, әдәби тәләффүз гајдаларынын мәнимсәнилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Бу бәһс шакирдләрә сәслә һәрфин фәргини мүкәммәл өјрәтмәк үчүн әсас вермәлидир».

Әввәлки програмлардан фәрғли олараг, јени програмда фонетика бәһсинин мәзмуну хејли тәкмилләшдирилмишдир. Фонетикаја аид билик вә вәрдишләрин верилмәсиндә мүәјјән систем јаратмағын, һәмин биликләри нитг тәчрүбәси илә даһа мөһкәм әлагәләндирмәјини мүһүм ролу вә әһәмијјәти програмын тәртибиндә хүсуси олараг нәзәрә алынмышдыр.

Јени програмда фонетика бәһсинә, әслиндә јалныз бир јени мөвзу—бәзи саитләрин узун тәләффүзү һаггында мәлуғат мөвзусу әлавә олунмушдур. Мөвзулардан чоху јени програмда да, демәк олар ки, әввәлки програмда олдуғу шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Лакин һәмин мөвзуларын тәдрисинә јени тәләбләр бахымындан јанашылмышдыр, һәр шејдән әввәл, бүтүн мөвзуларын мәзмунуну дилимизин фонетикасы саһәсиндә апарылмыш сон тәдгигатлар әсасында тәкмилләшдирмәк

нәзәрдә тутулушдур. Јени програмда фонетикаја анд мате-
риалларын системи дә әввәлки програмда олдуғундан хејл
фәргләнир.

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, јени програм үзрә фонети-
ка бәһсинин тәдрисиндә мејдана чыхан јениликләр аз дејил.
Ашағыда һәмнин јениликләр һаггында бир гәдәр әтрафлы да-
нышмаға чалышаг.

Фонетиканын әсас тәдгигат объекти данышыг сәсләридир.
«Данышыг сәсләринин өјрәнилмәси маддәнин өјрәнилмә-
синә бәнзәјир. Бир заман маддә парчаланмаз һесаб едилирди.
Сонрадан мә'лум олду ки, маддә молекуллара бөлүнүр. Даһа
сонра онун атомлара ајрылмасы кәшф едилди. Алимләр е'ти-
раф едиләр ки, атом да маддәнин һәлә ән кичик һиссәси ола-
раг галмыр. Сәсләр һаггында да тәхминән, ејни гәнаәтә кәл-
мәк олар. Биз данышыг сәсләринин даһа дәриндән тәдгиг ет-
дикчә, онларын даһа мүхтәлиф чаларлыгларыны мејдана чы-
харырыг. Данышыг сәсләринин дә инчәликләри интәһасыз-
дыр. Бу инчәликләри, мәгсәддән асылы олараг, анчаг елми
транскрипсия васитәсилә јазыда әкс етдирмәк мүмкүн олур»¹.

Азәрбајчан дили фонетикасынын тәдгиги илә әлагәдар
әлдә едилмиш елми нәтичәләр ачыг-ашкар көстәрир ки, бизим
дилимиздәки сәсләрин дә чаларлыглары, инчәликләри интәһа-
сыздыр. Әлбәттә, орта мәктәбдә шакирдләрә һәр сәсин мүхтә-
лиф инчәликләринин өјрәтмәк чәтиндир вә бу, вачиб дејил. Ла-
кин онлара сөzlәри сәс ваһидләринә (фонемләрә) ајыра бил-
мәји өјрәтмәк, бу заман сәслә һәрфи, сөзүн јазылышы илә сәс-
ләнмәси арасындакы фәрги онларын дәрк етмәсинә наил ол-
маг практик чәһәтдән бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Әкс тәгдир-
дә морфемләрин (сөзүн мә'налы һиссәләринин) јазылышы илә
дүзкүн тәләффүзү арасындакы фәрги шакирдләрә мәнимсәт-
мәк нәинки чәтиндир, һәтта чәсарәтлә демәк олар ки, мүмкүн
дејилдир.

Сөһбәт сәслә һәрф арасындакы фәргин нәдән ибарәт ол-
масындан дејил, бу фәргин маһијјәтиндән, ону билмәјин прак-
тик әһәмијјәтиндән кедир. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, сәс-
лә һәрфин формал фәргинин ән зәиф охујан шакирдләр белә
чәтивлик чәкмәдән изаһ едә билирләр: «Биз сәси тәләффүз
едир вә ешидир, һәрфи исә јазыр вә охујуруг». Дәрликдә ве-
рилмиш бу нәзәри мә'луматы, демәк олар ки, бүтүн шакирдләр

* В. Ф. Иванова. Звуки и буквы в новом школьном учебнике.
«Русский язык в школе» журналы.

јахшы мәнимсәјир вә һафизәләриндә јахшы да мөһкәмләнди-
риләр. Лакин шакирдләрин һәмнин сәһәдәки билији, бир нөв
һавадан асылы галыр; нитг тәчрүбәси илә әлагәләндирилмир.
Нәтичәдә онлар јазылы нитглә, шифаһи нитг арасындакы фәр-
ги дүзкүн дәрк едә билмир, орфографик гәјдаларла орфоэпик
гәјдалары чох заман бир-бири илә ејниләшдириләр. Сәслә
һәрфи, бунларын арасындакы гаршылыглы мүнасибәтин ма-
һијјәтинин билмәдикләринә көрәдир ки, онларда бир сыра ор-
фографик вәрдишләрин формалашмасы вә мөһкәмләnmәси чид-
ди сурәтдә ләнкијир, тәләффүзләри чох нөгсанлы олур (орфо-
эпик тәләффүзлә дејил, китаб тәләффүзү илә данышмаға мејл
көстәрирләр).

Унутмаг олмаз ки, сәслә һәрф арасындакы фәрги дүзкүн
баша дүшмәк, бу фәрги ајдын шәкилдә көрә билмәк шифаһи
нитглә јазылы нитг арасында, тәләффүз гәјдалары илә орфо-
график гәјдалар арасында мөвчуд олан башлыча фәргләри
дүзкүн дәрк етмәјин чаныны, илијини, әсас мәғзини тәшкил
едир.

Дилин өјрәнилмәсиндә сәслә һәрфин фәргинә хүсуси диг-
гәт јетирилмәсинин әһәмијјәтинин һәлә XIX әсрин сонларында
проф. Ј. К. Грот чох дүзкүн гәјмәтләндирәрәк јазмышдыр:
«...дилләрин өјрәнилмәсиндә даима нәзәрдә тутмаг лазымдыр
ки, сәс вә һәрф һеч дә һәмишә бири-биринин ејни олмур»¹. Тәәс-
сүф ки, индијәдәк бу мүһүм мәсәләјә Азәрбајчан дилинин фо-
нетикасына анд јазылмыш бир сыра әсәрләрдә, о чүмләдән
орта мәктәб дәрсликләриндә лазыми диггәт јетирилмәмиш-
дир. Бунларда дилимизин сәс системи илә һәрф системи, сөз-
ләрин сәсләнмәси—тәләффүзү илә јазылышы арасындакы фәрг
кифәјәт дәрәчәдә нәзәрә алынмамышдыр. Конкрет бир мисал
көстәрәк. V—VI синифләр үчүн «Азәрбајчан дилинин грамма-
тикасы» дәрслијиндә кар вә чинкилтили самитләрдән бәһс
едиләркән көстәрилик ки, дилимиздә г самитинин кар гаршы-
лығы јохдур²: һалбуки колхоз, комбајн, нөгтә, мәгсәд, тогга
вә с. кими јүзләрлә сөздә белә бир сәсин ишләнмәсинә чох
тез-тез тәсадүф едилир. Мүәллиф дилимизин самитләр систе-
миндә бу сәс һаггында, көрүнүр, она көрә данышмағы мәслә-
һәт көрмәмишдир ки, јазымызда һәмнин сәси ифадә едән хүсу-
си һәрф јохдур. Шүбһәсиз ки, бу мүлаһизә илә разылашмаг

¹ Я. К. Грот. Русское правописание. 20-е издание. Типография Ми-
нистерства Путей сообщения, 1916, с. 1.

² С. Чәфәров. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, «Маа-
риф» нәшријаты, 1969, сәһ. 13.

олмаз. Чүнки самитләрнн кар вә чинкилтнлнләрә көрә бөлкү сү һәрфләрә дежил, сәсләрә анддир.

Сәслә һәрфин гарышдырылмасында, бә'зән исә ејниләшдирилмәсиндә бу кнми сәһвләрнн арадан галдырылмасына јени програм вә јени дәрәликдә хүсуси диггәт јетирилмишдир.

Јени програмын тәләбинә көрә, фонетика үзрә илк мәшғәләрдә шакирдләрә данышыг сәсләри вә онларын әмәлә кәлмәси һаггында мә'лумат вермәк тәләб олунур. Бунун үчүн данышыг сәсләрнннн әмәлә кәлмәсиннн әкс етдирән хүсуси шәкилләрдән истифадә олунмасы мәсләһәт көрүлүр. Һәмнн шәкилләр (схемләр) васитәсилә шакирдләр сәсләрнн јаранмасында данышыг үзвләрнннн ролу һаггында мүәјјән мә'лумата јијәләнмәли вә ајры-ајры сәсләрнн нечә әмәлә кәлмәси үзәриндә мүшаһидәләр апармалыдырлар. Даһа сонра шакирдләрә данышыг сәсләрнннн (сант вә самитләри) нитгдәки мә'на әһәмијјәти һаггында мүәјјән анлајыш вермәк (практик јолла) нәзәрдә тутулур; бу һәр бир сәсин (фонемнн) сөзүн ән кичи мә'налы һиссәси олдуғуну онлара дәрк етдирмәкдә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу мәгсәдлә, мәсәлән, ашағыдакы типли сәсләр үзәриндә чалышмалар—фонетик вә семантик тәһлил апарылмасы фәјдалыдыр.

Көл-күл, үзүм-өзүм, тәлә-дәлә, күл-күл, сәнәд-сәнәт вә с.

Ејни мәгсәдлә мүвафиг сөzlәрә сәсләр артырдыгда вә јандакы сәсләрнн сајыны азалтдыгда мә'нанын дәјишдијинә дә шакирдләрнн диггәтинн чәлб етмәк мараглыдыр; мәсәлән:

1. О, ох, оху	1. Дајаз, ајаз, јаз, аз
2. Әл, әлә, әлән	2. Әләк, ләк, әк
3. Ал, алт, алты	3. Чичәк, ичәк, чәк, әк.

Бу типли чалышмалар сөздәки сәсләри фәргләндирилмәји һәр сәсин фонетик әһәмијјәтинн гијмәтләндирилмәји шакирдләрә өјрәтмәк бахымындан чох фәјдалыдыр.

Сәслә һәрфин, сөзүн сәсләнмәси илә, јазылыш формасыннн фәргинн шакирдләрә јахшы өјрәтмәк үчүн фонетикада илк дәрәсләрдә мүвафиг сөzlәри анчаг сәс тәркибинә көрә онлара тәһлил етдирмәк әлверишлидир.

Көркәмли рус алими Фирсовун тәдгигаты бу мүддәанын доғрулуғуну тәсдиг етмәјә әсас верир; о јазыр: «Белә һалдә шакирдләрә сөзү јаздырмадан, јә'ни онлара сөзү көрәрәк јох ешидәрәк сәс тәркибинә көрә тәһлил етдирмәјә хүсуси диггәт

јетирилмәлидир. Бу мәгсәдлә, сөзү шакирдләрә демәк—тәләффүз етмәк, јахуд мүәјјән әшјаны көстәриб адыны сөјләтмәклә «вермәк» олар».

Сөзүн сәс тәркибинә көрә тәһлили процесиндә диггәтли олмаг лазымдыр ки, шакирдләр сәсләри һәрфләрлә гарышдырылмасынлар. Мәктәпләрдә апардығымыз тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, сөзүн сәс тәркибинә көрә тәһлилиндә онлар, әсасән, ашағыдакы сәһвләрә јол верирләр:

а) сәсләри бә'зән һәрфләрнн ады илә көстәририләр; мәсәлән, **почт** сөзүндәки сәсләри белә садалајырлар: пе, о, че, те.

б) јазылышы илә тәләффүзү фәргләнән сөzlәрдә дә сәсләри һәрфләрлә ејниләшдириләр; мәсәлән **почт** сөзү **пошт** шәклиндә тәләффүз едилмәсинә бахмајараг, онун [п], [о], [ш], [т] сәсләрнндән дежил, [п], [о], [ч], [т] сәсләрнндән ибарәт олдуғуну сөјләјирләр.

Сөзүн сәс тәркибинә көрә тәһлилиндә, шүбһәсиз ки, бу типли сәһвләрнн гаршысынын алынмасы чох вачибдир. Әкс тәгдирдә, апарылан тәһлилин фәјдасы һаггында сәһбәт кедә билмәз.

Фонетикаја анд илк мәшғәләрдә шакирдләрә сөзү сәс тәркибинә көрә тәһлил етмәји өјрәтмәк, онун (сөзүн) сәс вә һәрф тәркибинә көрә тәһлили үзрә апарылачаг ишин сәмәрәли шәкилиндә мүһүм рол ојнајыр. Шакирдләрә бу саһәдә—сөзү сәс вә һәрф тәркибинә көрә тәһлил етмәк саһәсиндә вериләчәк биллик вә бачарығын, үмумијјәтлә, Азәрбајчан дилиннн тәдрисиндә сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәти олдуғуну мүәллим нәзәрә алмалыдыр. Бу, јени програмын фонетика бөлмәсиннн мәзмунунда, демәк олар ки, әсас идејаны тәшкил едир. Бурада шакирдләрә дилимизин сәс системи илә һәрф системи арасындакы фәрги—дүзкүн тәләффүз гәјдалары илә дүзкүн јазы гәјдалары арасындакы гаршылыглы мүнасибәти вә бунларын бири-бириндән фәргли чәһәтләрннн дәрк етдирмәк лазымдыр. Чүнки орфоепик вә орфографик вәрдишләрнн инкишафы вә формалашмасына наил олмаг һәмнн саһәдә апарылачаг ишин сәмәрәлијиндән, еффектлијиндән чох асылыдыр, һәтта һәнкә асылыдыр, һәм дә һәлледици рола маликдир.

Бә'зи сантләрнн узун тәләффүзү һаггында мә'лумат орта мәктәбин Азәрбајчан дили програмына илк дәфә олараг дахил едилмишдир.

Һәр шејдән эввэл гејд етмәк лазымдыр ки, саитләри узун тәләффүзү һаггында мә'луматын програма дахил едилмәси һеч дә тәсадүфи характер дашымыр. Сон илләрдә Азәрбајчан дили фонетикасынын өјрәнилмәси илә әлагәдар апарыламыш тәдгигатлар көстәрир ки, узун саитләр дилимизин фонетик системиндә хүсуси јер тутур. Буна көрә шакирдләрә дилимизин фонетик системи һаггында дүзкүн вә аз-чох, елми заминдә мә'лумат вермәји тәмин етмәк бахымындан онлар бә'зи саитләрин узун тәләффүзү һаггында да мүәјјән билли верилмәси лазым вә фајдалыдыр.

Узун саитләр һаггында мә'луматын јени програма дахил едилмәсинин әһәмијјәти вә вачиблији јалныз бунунла, јәни мәсәләнин тәкчә нәзәри чәһәти илә битмир. Јазы вә тәләффүзү гајдаларынын елми әсасда өјрәнилмәсиндә дә бунун чох бөјүк практик әһәмијјәти вардыр. Бир нечә илдән бәри республикамызын бир сыра мәктәбләриндә апардығымыз мүшаһидә, тәчрүбә вә експериментләр буну сүбут етмәк үчүн кифајәт гәдәр әсас верир. Нүмунә үчүн бә'зи фактлары нәзәрдән кечирәк.

Мә'лумдур ки, шакирдләрин јазы ишләриндә саат, чамаат, тәччүб вә с. кими ејничинсли гоша саитли сөзләрин бир саитлә, јәни сат, чамат, тәччүб шәклиндә сәһв јазылмасы һалларына тез-тез тәсадүф олунур. Белә сәһвләри арадан галдырмагда бә'зән тәчрүбәли мүәллимин сәји белә узун мүддәт өз нәтичәсини көстәрә билмир. Бу типли сәһвләрә јол верилмәси бир сыра мәктәбләрдә, һәтта VI, VII синифләрә гәдәр давам едир. Бунун сәбәби нәдән ирәли кәлир? Һәмин сөзләрин јазылышы үзәриндә мүәллимин кифајәт дәрәчәдә иш апармамамынданмы? Тәдгигат көстәрир ки, әсас сәбәб бунда јох, шакирдләрә узун саитләр һаггында анлајыш верилмәмәсиндә өзүнү көстәрир.

Тә'лим, тә'сир, мө'тәбәр, мә'на, ме'мар вә с. кими апострофлу сөзләрдә шакирдләрин чох тез-тез сәһвләрә јол вермәсинин дә башлыча сәбәбини мәһз бунда ахтармаг лазымдыр. Ахы нечә олур ки, бә'зи шакирдләр һәтта орта мәктәби битирәнә гәдәр бу типли сөзләрин апострофла јазылышыны кифајәт дәрәчәдә мөһкәм мәнимсәјә билмирләр? Бурада да бүтүн тәсирли мүәллимин үстүнә атмаг доғру олармы?

Әлбәтте, дејә биләрәм ки, мөвчуд дәрсликдә јухарыда көстәрдидимиз характерли сөзләрин нә үчүн апострофла јазылдығы изаһ едилмишдир. Орада көстәрилмишдир ки, «чох заман сөзүн биринчи, бә'зән дә икинчи һечасында олан ә, е вә

ја ө сәсини узун тәләффүз етмәк үчүн...» јазыда бир сыра сөзләрдә ә, е, ө саит һәрфләриндән сонра апостроф ишарәси ишләдилир*.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, үмумијјәтлә, саит сәсләрин кәмијјәт фәрғи (ади кәмијјәтдә вә бир гәдәр узун тәләффүз едилмәси) һаггында һеч бир тәсәввүрү олмајан шакирд үчүн бу һөкмү мәнимсәмәк сон дәрәчә чәтиндир. Бир дә она көрә чәтиндир ки, мөвчуд програм вә дәрсликдә апострофун һәр ики график вәзифәси бир үмуми гајда шәклиндә верилдијиндән шакирдләр онун һәмин вәзифәләрини (функцияларыны) чох заман бир-бири илә гарышдырырлар. Буну јәгин етмәк үчүн бир нечә мәктәбин V, VII вә X синифләриндә (Бақыдакы 44, 20, 25, 199 нөмрәли мәктәбләрдә) белә бир јохлајычы експеримент апарды; шакирдләрә ашағыдакы апострофлу сөзләрдән ибарәт лүғәт үзрә имла јаздырдыг:

Тә'сир, тә'тил, сүр'әт, сүн'и, мә'дән, шө'лә, мө'тәриза, ән'әнә, ме'мар, чүз'и, мәс'улијјәт, ше'р, фе'л, гит'ә, шө'бә.

Експериментин үмуми нәтичәләрини ашағыдакы шәкилдә хүләсә етмәк олар.

Әввәлән, шакирдләрдән бир чоху (216 шакирддән 74 нәфәри) һәмин сөзләрин апострофла јазылышында сәһвләрә јол вермишди; бә'зи сөзләри апострофсуз јазмыш, бә'зиләриндә (сүн'и, ән'әнә, чүз'и, мәс'улијјәт, гит'ә) исә апострофу јериндә шләтмәмишди (сүн'ни, әнә'нә, чү'зи вә с.).

Јазыдан сонра һәр бир сөздә апострофун ишләнмәси сәбәбини бир шакирдә изаһ етмәји тәклиф едик. Чаваблары, тәхминән, ашағыдакы группара бөлмәк олар:

1) шакирдләрдән бә'зиләри һеч бир чаваб верә билмәмишди (белә һалда башга шакирддән сорушулмушду);

2) бир гисми ә, е, ө саитиндән сонра гојулан апострофун һәмин саитләрин узун тәләффүз едилмәси илә әлагәдар олдуғуну сөјләмәләринә бахмајараг (дәрсликдәки һөкмү механики әзбәрләмишдиләр), гајданын әсил маһијјәтини изаһ едә билмәмишләр;

3) бә'зи сөзләрдә апострофун саитләрдән сонра ишләнмәсини дә «саитин узун тәләффүз едилмәси» илә, јәни әввәлинчи гајда илә гарышдырараг изаһ етмишләр;

4) ејни гајданы (апострофун икинчи вәзифәсинә анд гајданы) дәрсликдә көстәрилдији шәкилдә, ләкин гајданын әсил маһијјәтини дүзкүн баша дүшмәдән изаһ етмишләр.

* С. Чәфәров. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, 5—6-чы синифләр үчүн, «Маариф» нәшријјаты, 1969; сәһ. 117.

Бир сөзлө, шакирдлөрдөн, демөк олар ки, һеч биринини вер дији изаһат гөнаэтлөндиричи олмамышды. 1968 — 1969 в. 1969—1970-чи тәдрис иллөриндө В. И. Ленин адына Азәрбајҗан Дөвлөт Педагожи Институтунун филологи факултәсиндө (I курсларда) апардығымыз експериментдө дә, тәхминән, ејни нәтичөләр алынмышдыр: I курсда охујан 52 тәләбәдән анчаг бир нәфәри апострофун јазымыздакы биринчи вәзифәсини дүзкүн изаһ едә билмишди.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, узун саитләрин јазыда графийә ифадәси илә әлагәдар гәјдалары шакирдләрә елми әсасда мә нимсәтмәк вә онларын бу сәһәдәки вәрдишләрини даһа тә формалашдырмаға наил олмаг үчүн саитләрин узун тәләффүзү зү һаггында онлара мүәјјән анлајыш верилмәсинин зәрурили ји јени програмда чох дүзкүн һәлл едилмишдир.

Програмын тәләбинә көрә узун саитләрин јазыда ашағы да көстәрилән ики јолла ифадәси һаггында шакирдләрә мә лумат верилмәси тәләб олунар.

1) Узун тәләффүз едилән **ә, е, ө** саитләри јазыда апостроф ла фәргләндирилир; бу сәсләри билдирән һәрфлөрдән сонра апостроф ишарәси гојулур.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, кечмиш про грамдан фәргли олараг, апострофун әввәлинчи вәзифәси илә әлагәдар гәјда, саитләрин узун тәләффүзү һаггында мә лумата, икинчи вәзифәси илә әлагәдар гәјда исә һеча вә сөзүн сә тирдән-сәтрә кечирилмәси һаггындакы мә лумата дахил едил мишдир. Бу, апострофун бири-бириндән тамамилә фәргли олар вәзифәләрини шакирдләрин даһа асан вә мүкәммәл дәрк ет мәси бахымыдан чох әлверишли вә мәгсәдәмүвафигдир.

2) Бир сыра сөзләрдә ишләнән ејничинели гоша саитләр бир узун саит кими тәләффүз олунар; мәсәлән:

Јазылыр:

саат
чамаат
мааш
маариф
тәәччүб
тәәссүф
мәтбәә
бәди
тәби

Тәләффүз олунар:

с[а:]т
чам[а:]т
м[а:]ш
м[а:]риф
т[ә:]ччүб
т[ә:]ссүф
мәтб[ә:]
бәд[и:]
тәб[и:]

3) Тәркибиндә **ов, өв** сәс бирләшмәләри олар сөзләрин бир чөхунда в саити тәләффүздән дүшүр, **о, ө** саитләри исә бир гәдәр узун тәләффүз олунар. Мәсәлән:

Јазылыр:

довшан
новруз
довға
ловға
совгат
чөвһәр
төвлә
төвбә
нөвбә
һөвсәлә

Тәләффүз олунар:

до[о:]шан
н[о:]руз
д[о:]ға
л[о:]ға
с[о:]гат
ч[ө:]һәр
т[ө:]лә
т[ө:]бә
н[ө:]бә
һ[ө:]сәлә вә с.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, **довшан, довға, ловға, нөвбә, төвлә** вә с. кими сөзләрин јазылышында да шакирдләрин тез-тез сәһвләрә јол вермәләри мәһз һәмин сөзләрин тәләффүзү илә јазылышы арасындакы фәрги билмәмәләриндән ирәли кәлир. Онлара мүтләг дәрк етдирмәк лазымдыр ки, белә сөзләрдә **ов, өв** һәрф бирләшмәләри узун [б:] вә [ә:] сәсини ифадә едир.

Узун саитләрин јазыда ифадәси илә әлагәдар бу дејилән ләрин тәлим просесиндә әсас тутулмасы шакирдләрдә орфо графия вә орфоэпијаја анд мүвафиг вәрдишләрини даһа тез вә даһа мөһкәм формалашмасына гүввәтли тә сир көстәрир. Бир сыра мәктәбләрин V—X синифләриндә апардығымыз тәчрүбә ләр буну тамамилә вә шөксиз сүбүт едир.

Нәһәјәт, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, дилимиздәки сөз ләрдә узун саитләрин ишләнмәси јалныз јухарыда көстәрилән ләрдә мәһдудлашмыр. Әксәр һалларда узун саитләр (а, у, и саитләри) јазыда хусуси ишарәләрлә көстәрилмир; бунлар ади кәмијјәтдә тәләффүз олунар һәрфләрдә ифадә олунар. Мәсәлән, хәһиш—х(а:)һиш, сәһиб—с(а:)һиб, хусуси—хүс(у:) си, Фүзули—Фүз(у:)ли вә с.

Бу кими сөзләрдә а, у узун саитләринин итәр тәләффүзү, итәрәсә дә јазылышы практик чәһәтдән, демөк олар ки, һеч бир чәтишлик јаратмыр. Аз-чох чәтишлик анчаг узун и саитини тә

лэффүзү вә жазылышында гаршыја чыха биллр. Белә кп, һә
мин саитин ишләндин сөзләрн шакирдләр бә'зән [и] сәс билл
ләшмәси шәклндә тәләффүз едир вә беләчә дә жазырлар; мә
сәлән, сәлигә—сәлијгә, гәбилә—гәбијлә, зинәт—зијнәт, Шәфи
гә—Шәфијгә, Сәлимә—Сәлијмә вә с. Белә сәһвләр үзәриндә
иш апараркән, һәмнн сөзләрн дүзкүн жазылышы вә тәләффүзү
арасындакы фәрги шакирдләрә дәрк етдирмәк мһүм шәртдир.

Биз бурајадәк јени програма саитләрн узун тәләффүзү
һаггында мә'луматын дахил едилмәсиннн әһәмијјәтинн, мәсә
ләннн елми-методик әсасларыны, материалын башлыча мәс
мунуну ајдынлашдырмага чалышдыг. Бәс һәмнн саһәдә ша
кирдләрә аңлајышын верилмәсиндә һансы јоллардан истифа
дә едилмәлидир?

Бә'зи саитләрн узун тәләффүзү һаггында мә'луматын вә
рилмәсиндә, һәр шәјдән әввәл, мугајисә пријомундан истифа
олунмасы әлверншлидир. Конкрет дил материалы үзәриндә
апарылан мұшанидәләр әсасында шакирдләрә өјрәтмәк ла
зымдыр ки, бу вә ја дикәр бир саит сәс (а, ә, е, о, ө, и саитла
ри) һәм адн, һәм дә бир гәдәр узун тәләффүз олуна биллр.
Бу мәгсәдлә мұәллим ашагыдакы омографлар (бунар мұ
ләг контексдә көтүрүлмәлидир) үзәриндә мұвафиг саитла
рин кәмијјәтә көрә тәләффүзүнү шакирдләрә мугајисә әс
сында дәрк етдирмәјә һанс ола биләр.

1. О, мәдәни оғландыр. О, мә'дәни кәзди.

2. Ушаглар күчәннн гарыны күрүдүләр. Кәнч тимурчулар
гарыны јолухмага кетдиләр.

Чүт-чүт верилмиш бу чүмләләрдән әввәлинчиләрдә ша
кирдләрн диггәти мәдәни сөзүндәкн биринчи ә саитинн, со
ракыларда исә а сәсинн тәләффүзүнә чәлб едиллр: Бунар
бир-бириндән «узун-гысалылыгына» көрә фәрги ашкара ч
харылыр.

Белә мугајисәннн апарылмасыны ашагыдакы сөзләр үз
риндә дә давам етдирмәк фајдалыдыр:

тә'мир-дәмир, тә'сир-нәсир, Камил-Камал, Чаһид-Чава
Сәлимә-Сәлим, Чәмилә-Чәмил вә с.

Нәһәјәт, шакирдләрә узун саитли ајры-ајры сөзләр в
риб, онлары сәс тәркибинә көрә тәһлил етдирмәк, һансы са
тин бир гәдәр узун тәләффүз олуңдугуну фәргләндирмәји тә
етмәк олар. һәмнн чалышманы ашагыдакы типли сөзләр үз
риндә апармаг мүмкүндүр:

Алим, Адил, Ариф, Сәдагәт, Салиб, часус, лазым;

ә'ла, бә'зән, мә'дәни, Рә'на, е'лан, Не'мәт, ме'мар, е'тираз,
шә'лә, мө'тәризә, мө'тәбәр, Рәфигә, Сәлимә, зинәт, сәлигә, гә
билә, Симузәр, Сәнубәр, Сәбуһи, хүсуси, сурәт вә с.

Белә чалышмалар узун саитләрнн жазыда ифадәси вә тә
ләффүзүнә аңд гајдалары шакирдләрә сәмәрәли сурәтдә мө
һимсәтмәјә әсас верлр; демәк, һәмнн саһәдә програмын гар
шыја гојдуғу практик мәсәләләри һәлл етмәк үчүн лазыми зә
минн јарадыр. Бакы мәктәбләрннн бир нечәсиндә тәшкил ет
дијимиз илкин тәчрүбәләр бунун јахшы нәтичә вердијинә иң
дидән мөһкәм ишам јарадыр. һәмнн тәчрүбәләр ачыг-ашкар
көстәрлр ки, шакирдләр бә'зи саитләрнн узун тәләффүзү һаг
гында мұәјјән аңлајыша јијәләндикдә саитләрдән сонра апос
трофун ишләнмәси гајдасыны, ејничннсли гоша саитли сөзлә
рин, тәркибиндә ов, өв һәрф бирләшмәси олан сөзләрнн жазы
лышыны вә еләчә дә дүзкүн охунушуну даһа асан вә даһа шү
урлу сурәтдә мәннмсәјирләр.

Шакирдләрнн бу саһәдә әлдә етдикләри биллк вә бачарыг
онларын нитгиндә саитләрнн кәмијјәтә көрә фәргләнмәси илә
әләгәдар јерли шивә сәһвләрннн арадан галдырмагда да мұ
әллимин ишинн хејли асанлашдырыр. Белә ки, шакирдләр,
мәсәлән, һеча, һесаб, секаһ, мәшһур, көјчәк вә с. сөзләри
һ(е:)ча, һ(е:)саб, с(е:)каһ, м(ә:)шур, к(ө:)чәк шәклндә иш
ләтдикдә мұәллим она тәләффүз сәһвләрннн елми чәһәтдән
дүзкүн вә әсаслы сурәтдә изаһ етмәк, баша салмаг имканы га
һныр.

Саитләрнн кар вә чинкилтиләрә көрә бөлкүсү әввәлки
програмада да фонетика бәһсиннн әсас мөвзуларындан би
ри олмушдур. Лакин һәмнн програм вә еләчә дә дәрсликләр
дә кар вә чинкилтили саитләр һаггындакы мә'лумат, бир
нөв, формал характер дашыјыр; дүзкүн жазы вә тәләффүз гај
даларынын өјрәнилмәсиндә бунун мһүм практик әһәмијјәти,
демәк олар ки, өз әксинн тапмыр. Буна көрәдир ки, шакирдләр
кар вә чинкилтили саитләр һаггында чох чәтинликлә мәннм
сәдикләри нәзәрн мә'луматы чох тез дә уңудурлар. Чүнки бу
ну нә үчүн өјрәндикләриннн сәбәби онлара ајдын олмур. Һал
буки саитләрнн кар вә чинкилтиләрә көрә бөлкүсү бир сы
ра жазы вә тәләффүз гајдаларынын өјрәнилмәсиндә сон дәрә
чә мһүм рол ојнајыр. Јени програм һәмнн мөвзунун өјрәдил
мәсиндә мөһз бу чәһәти чидди сурәтдә нәзәрә алмағы гаршыја
гојур; хүсусән «сөзләрнн сонунда чинкилтили саитләрнн жа
зылышы вә тәләффүзү» һаггында шакирдләрә мұвафиг вәр
дишләр ашыламағы тәләб едир.

Шакирдләрнин язы ишләри үзәриндә апардыгымыз тәгигат көстәрмишдир ки, онларын бурахдыглары орфографик сәһвләрнин бөжүк бир һиссәси мұхтәлиф сөзләрнин сонунда чинкилтили самитләрнин карлашмасы, сөз ортасында мүүжән һаггыларда (мүүжән позијисејаларда) бә'зи кар самитләрнин чинкилтиләшмәси вә әксинә, чинкилтили самитләрнин карлашмасы һадисәси илә әлагәдардыр; мәсәлә, кәнддән-кәнтдән, булудлу-булутлу, алмаз-алмас, китабдан-китапдан, изтираб-истираб сағсаған-сағсаған, бағча-бахча, нөгтә-нөгтә, тогга-токга, сәккиз-сәккиз, һәтта-һәтда, кәшфијјат-кәшвијјат вә с. Бу кини сөзләрнин язылышында бурахылан сәһвләр, шүбһәси, тәләффүздән, һәм дә дүзкүн тәләффүздән (орфоеник тәләффүздән) ирәли кәлир. Демәк, белә сәһвләрнин гаршысыны алмаг үчү шакирдләрә һәмни сөзләрнин язылышы илә тәләффүзү арсындакы фәрги дәрк етдирмәк башлыча шәрт олмалыдыр. Буна исә јалныз о заман наил олмаг мүмкүндүр ки, шакирдлә чинкилтили самитләрнин карлашмасы вә кар самитләрнин чинкилтиләшмәси һадисәси һаггында мүүжән тәсәввүрә јијәләмиш олсунлар. Онлар дәрк етмәлидирләр ки, мұхтәлиф сөзлә мәсәлә, кәнд сөзүндә д әвәзинә т, пәләнк сөзүндә к әвәзинә вә әксинә, хәстә сөзүндә т әвәзинә д, сәккиз сөзүндә к әвәзинә к јазмалары вә с. һеч дә тәсадүфи характер дашымыр. Аунлар нә үчүн һәмни сөзләрдә мәһиз д-т, к-к һәрфләриндә сәһвләрә јол верир, һәмни самитләрдән бу вә ја дикәрини башга бир самитлә, мәсәлә, ф, ш, х самитләри илә «гарышдырмырлар»? Чүнки д-т, к-к... самитләри бири-биринә ән јахын, ән ошар олан сәсләрдир. Демәк, онлардан бири (чинкилтилисә дикәрини кар гаршылыгы, дикәри исә (кары) о бирини чинкилтили гаршылыгыдыр. Ејни мәхрәчдә дејилән кар вә чинкилтили самитләрнин бири-бири илә бу «гоһумлуғуну» шакирдәсәслы сурәтдә мәнимсәмәдән јухарыда көстәрдијимиз орфографик сәһвләрнин маһијјәтини, характерини, баш вермәси сәбәпләрини дүзкүн дәрк едә биләрми? Јәгин ки, јох. Бурада нәтичә чыхармаг чәтин дејил ки, шакирдләрә самитләрнин вә чинкилтиләрә көрә бөлкүсү һаггында верилән мә'лумат олары бир сыра орфоеник вәрдишләрә јијәләндирмәкдә дә чинкилтили мұһим рол ојнајыр.

Бүтүн булары нәзәрә алараг јени програм үзрә кар чинкилтили самитләрнин өјрәдилмәси сәһәсиндә апарылачынши әсәслы сурәтдә тәкмилләшдирмәк вәзифәси гаршыја чыгарылар. Илк мұлаһизә олараг, фикримизчә, һәмни сәһәдәки иш

тәшкилиндә ашағыдакы ардычыллыгы көзләмәк мәгсәдә мұвафиг ола биләр.

Мүәллим әввәлчә шакирдләрә бир нечә мұвафиг шәкил көстәриб, көрдүкләри әшјапын адларыны сөјләмәји тәклиф иди; бир шәртлә ки, һәмни әшјаларын адлары сону чинкилтили самитлә битән сөзләрдән ибарәт олсун; мәсәлә, булуд, чәкич, хоруз, пәләнк вә с. Ајры-ајры шакирдләр һәмни сөзләри ајдын шәкилдә тәләффүз етдикдән сонра гаршыја белә бир суал гојулур:

— Бу сөзләрнин сонунда сиз һансы сәсләри ешидирсиниз?

Шакирдләрдән бә'зиләри булуд сөзүнүн сонунда [д], бә'зиләри исә [т] сәсини, чәкич сөзүндә бә'зиләри [ч], бә'зиләри исә [ч] сәсини вә с. ешидилдијини сөјләјәчәкләр.

Бурадан нәтичә чыхарараг мүәллим һәмни сөзләрнин (д-т, ч-ч...) бири-биринә чох јахын вә ошар олдуғуну изаһ едир. Бунун ардынча исә кар вә чинкилтили самитләрнин ошар вә фәргли чәһәтләри һаггында мә'лумат верир; онлары баша салыр ки, кар самитләр тәкчә күјдән, чинкилтили самитләр исә һәм күјдән, һәм дә сәдадан ибарәт олур. Буну шакирдләрә өјрәтмәк һеч дә асан дејил. Бурада мүәллим мұтләг әјәниликдән истифадә етмәлидир. Мәсәлә, о, шамы јандыраг ағзыны онун аловуна јахын тутуб, әввәлчә д самитини, ира исә т сәсини тәләффүз едир, д сәсини тәләффүзү заманы шам сөймүр, т сәсини тәләффүз етдикдә исә дәрһал сөнүр. Чүнки биринчи һалда, һава ахыны ағыз бошлуғундан сүр'әтлә—күчлү шәкилдә чыхмыр; икинчи һалда исә вәзијјәт әксинә олур. Бу просеси шакирдләрә овучларыны ағызларына јахын тутараг мұхтәлиф кар вә чинкилтили самитләри тәләффүз етдирмәклә дә баша салмаг олар; белә ки, бу заман онлар кар самитләрнин тәләффүзүндә һава ахыныны өз овучларына сүр'әтлә тохундуғуну, чинкилтили самитләрдә исә бунун әксини һисс едәчәкләр.

Шакирдләрә кар вә чинкилтили самитләр һаггында мұвафиг аңлајыш вердикдән сонра мұхтәлиф чалышмалар вәсиптәсилә онларын бу сәһәдәки билијини кенишләндирмәк вә дәгигләшдирмәк лазымдыр. Белә чалышмалара аңд ашағыдакылары мисал көстәрмәк олар:

1. Верилмиш сөзләрдә әввәлинчи кар самити онун чинкилтили гаршылыгы илә әвәз един. һәмни сөзләрдә баш верән дәјишкәлији изаһ един.

Даг-таг, дәр-, боз-, зәр-, төлө-, саман-....

2. Ејни бир самит һәрф иһи сәси ифадә едә биләрми? Бу суал чаваб вермәк үчүн ашағыдакы сөзләрдә верилмиш самит һәрфләри һансы сәсләри ифадә едә билдијини мүүјјәнләшдириң:

кәнд-кәндән-кәндә; булуд-булудлар-булуду; китаб-китаблар вә онун чинкилтили гаршылығы кими сәсләнир?

Сәттар, сәккиз, һәтта, уста, хәстә, битки, шафтали вә с.

4. Чәдвәлә бахыб суалләра чаваб верин (самитләрин кар вә чинкилтили гаршылығыны көстәрән хүсуси чәдвәл верилир):

Һансы кар самитләрин чинкилтили гаршылығы вардыр? Һансы чинкилтили самитләрин кар гаршылығы јохдур? Һансы кар самитләри чинкилтили гаршылығы јохдур?

5. Верилмиш сөзләрдә самитләри нүмунәдә көстәрилдији ким тәһлил един.

Нүмунә: төлә сөзүндә т самити кардыр, онун чинкилтили гаршылығы д сәсләнир; л самити чинкилтилиди, онун кар гаршылығы јохдур.

Гапы, түфәнк, китаб, колхоз, вагзал, гәһрәман, јахшы.

Бүтүн бу кими чалышмалар кар вә чинкилтили самитләри һаггында шакирдләрин билијини дәринләшдирмәклә јанашы оларда мұвафиг јазы вә тәләффүз вәрдишләрини инкишар етдирмәк үчүн дә лазыми зәмин јарадыр.

Јени програм һеча вә сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәс мөвзусу илә әлагәдар билик вә вәрдишләрин верилмәси системини дә мүүјјән дәрәчәдә тәкмилләшдирмәји нәзәрдә тутур. Бурада диггәти чәһб едән башлыча јенилик ондан ибарәтдири ки, мүүјјән сөзләрин јазылышында апострофун ишләнмәсини икинчи вәзифәсинә анд гәјдә мәнз бу мөвзу илә әләгәләндирилмишди. Илк сынаг тәчрүбәләри көстәрир ки, бу һәм лингвистик, һәм дә методик нөгтеји-нәзәриндән даһа дүзкүн вә даһа мәгсәдәмұвафигди. Ахы апострофун икинчи вәзифәси, доғрудан да бә'зи сөзләрин һечалара ајрылмасы хүсусијјәтин көстәрмәјә хидмәт еди. Даһа ајдын шәкилдә десәк, бә'зи сөзләрдә самитләрдән сонра гојулан апостроф һәмнин сөзләрин һечалара ајрылыгыны билдирмәк мәгсәди илә ишләдилир. Мәсәлән ән'әнә, сүр'әт, чүз'и, сүн'и, мәс'ул кими сөзләрдә апостроф мәгсәдлә ишләдилир ки, һәмнин сөзләр дилимиздәки башга сөзләрин һечалара бөлүнмәси принципинә мұвафиг олараг ән'әнә, сүр-әт, чү-зи, сү-ни, мә-сул, шәклиндә дејил, мәнз ән-ә-ни (һечалара) ајрылыр. Демәк, белә сөзләрдә апострофун ишләнмәси онларын дүзкүн охунмасыны тә'мин етмәкдә мүнүм әһәмијјәт кәсб еди.

Бүтүн бунлара көрәдири ки, сүр'әт, мәс'ул, сүн'и вә с. ки-ми апострофлу сөзләрин дүзкүн јазылышыны шакирдләрә онларын һеча һаггындакы билик вә вәрдишләри илә сых әләгәли шәкилдә өјрәтмәк даһа сәмәрәли нәтичә верири.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, апострофун икинчи вәзифәси проф. С. Чәфәрәвун дәрслијиндә, фикримизчә, тамамилә јанлыш изаһ олуңмушдур. Орада көстәрилир ки, апостроф белә һалда куја «биринчи һеча самитлә битиб, икинчи һеча саитлә башлајанда, һәмнин саити ајдын тәләффүз етмәк үчүн»¹ ишләдилир. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу сәһв фикир, әслиндә «Азәрбајчан дилинин орфографија гәјдалары»ндакы изаһатдан прәли кәлир². Ахы һәмнин сөзләрдә апострофун «икинчи һечадакы саити ајдын тәләффүз етмәк үчүн» ишләдилмәси нә демәкдири? Бу һөкмдән нә нәтичә чыхармаг олар? Мәкәр һәмнин сөзләр апострофсуз јазыларса инди ја снлар, мәсәлән, сүр'әт, мәс'ул шәклиндә дејил, сүрәт, мәсул шәклиндә дејилсә иди, тә'бири-чаизсә, икинчи саит ајдын тәләффүз едилмәк һүгугундан мәһрум олардымы? Бизчә сөзләрдә апострофун ишләнмәсинин саитләрлә һеч бир әлагәси јохдур. Һәмнин сөзләрдә апостроф ишарәси онларын анчаг һеча ајрылыгыны билдирмәк мәгсәди илә ишләдилир.

Јени програм үзрә IV синифдә фонетиканын тәдриси мәсәләләри, шүбһәсиз, бу дејиләнләрлә битмири. Биз бурада һәмнин бәһсин тәдриси илә әлагәдар олараг, програмдакы анчаг башлыча јениликләри шәрһ етмәклә кифајәтләнмәјә чалышдыг.

¹ С. Чәфәрәв. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, «Маариф» нәшријјаты, 1969, сәһ. 11.

² «Азәрбајчан дилинин орфографија гәјдалары», Азәрнәшр, 1958, сәһ. 18.

IV СИНИФДӘ СИНТАКСИСИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Профессор Б. ӘНМӘДОВ.

1971-чи илин сентябр аяындан е'тибарән IV сенифләрдә Азәрбајчан дилинин систематик курсу (јени програм вә јени дәрслик әсасында) тәдрис олунмаға башлајачагдыр. IV—VIII сенифләр үзрә Азәрбајчан дилиндән тә'лим материалларынын мезмуну вә ардычыллығы мөјјәнләшдириләркән синтаксисин өјрәдилмәси VII—VIII сенифләрин програмына дахил едилмишдир. Бунунла белә, шакирдләрә илк синтактик мә'лумат һәлә ибтидаи сенифләрдә верилир; IV сенифдә исә һәмин сәһәнин тәдрисинә 34 саат вахт ајрылмышдыр. Бунун башлыча мәгсәди одур ки, мөәллим бир тәрәфдән морфолокијаны синтактик зәмин үзәриндә мәнимсәтмәк имканы әлдә етсин, диқәр тәрәфдән исә һәм шакирдләрин рабитәли нитг инкишафына даир апарачағы ишләрә асанлашдырсын, һәм дә VII—VIII сенифләрдә һәмин бөлмәнин өјрәдилмәси үчүн лазыми һазырлыг ишләрә көрә билсин.

IV сенифдә синтаксисә аид ашағыдакы мә'лумат верилмәлидир: сөзләрин чүмләдә әлагәси вә сөз бирләшмәләрә; нәгли, суал, әмр вә нида чүмләләринин хүсусијјәтләрә; чүмлә үзвләрә вә онларын бәзи әламәтләрә; мүхтәсәр вә кениш чүмләләр; һәмчинс үзвләр; хитаблар; чүмләннин гурулушча нөвләрә; васитәсиз нитг вә диалог.

Һәмин материалын өјрәдилмәсини, тәхминән, белә планлашдырмаг мәсләһәт көрүлүр: Сөз бирләшмәси — 2 саат; чүмлә — 2 саат; нәгли чүмлә, суал чүмләси вә әмр чүмләси — 3 саат; нида чүмләси — 1 саат; чүмләнниң баш үзвләрә — 2 саат; икинчи дәрәчәли үзвләр — 3 саат; мүхтәсәр вә кениш чүмләләр — 2 саат; һәмчинс үзвлү чүмләләр — 2 саат; јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 саат; хитаб — 2 саат; садә вә мүрәккәб чүмләләр — 4 саат; васитәсиз нитг — 2 саат; диалог —

1 саат; синтаксисдән кечиләнләрин тәкрары — 2 саат; јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 саат; ифадә јазы (2 јазы) — 6 саат.*

Сөз бирләшмәси һаггында мә'луматы дил үзәриндә мөшаһидә методу илә башламаг мәсләһәтдир. Шакирдләр дәрсликдә верилмиш **чај гашығы, хәрәк гашығы, дивар сааты** шәкилләринә бахыб, онларын адларыны демәли, сонра исә **чај, хәрәк, дивар, гашыг, саат** сөзләрә илә **чај гашығы, дивар сааты** типли бирләшмәләрә мөгајисә етмәлидирләр. Бунун нәтичәсиндә баша дүшмәлидирләр ки, сөз бирләшмәләрә, сөзләрә нисбәтән, мә'наны даһа конкрет, даһа дәгиг ифадә едир. Мәсәлән, **гашыг** анлајышы үмуми олдуғу һалда, **чај гашығы**, онә нисбәтән, даһа конкретдир.

Бирләшмәни әмәлә кәтирән сөзләрдән бири апарычы, әсас; диқәрә исә бу әсас сөзә табе, ондан асылы олур. Она көрә дә әввәлчә әсас, апарычы сөзү мөјјәнләшдирмәк, сонра ондан чыхыш едәрәк (суал верәрәк) табе сөзү тапмаг лазымдыр. Бу, сөз бирләшмәсинин икинчи хүсусијјәтидир.

Грамматик тәһлил заманы ох ишарәләриндән истифадә етмәк јахшы нәтичә верир. Охун учу һәмишә сөзә доғру истигамәтләндирилмәлидир. Мәсәлән, **көзәл јолдаш** бирләшмәсиндә ох белә олмалыдыр.

нечә?

ким?

көзәл

←

јолдаш

Бу о демәкдир ки, әввәл **јолдаш** сөзүнү тапмалы, сонра ондан чыхыш едиб (нечә јолдаш?) **көзәл** сөзүнү мөјјәнләшдирмәлијик.

Һәр чүр сөзү јанашы ишләтмәклә сөз бирләшмәси әмәлә кәтирмәк олмаз. Бирләшмәдәки сөзләр һәм мә'на, һәм дә формача әлагәјә кирмәлидир. Мәсәлән, **бәрк шүшә** дејә биләрик, лакин **дәниз шүшә** демәк мүмкүн дејил. Бу, сөз бирләшмәсинин башга бир хүсусијјәтидир.

Тәзә дәрсликдә сөз бирләшмәсинин һәр үч хүсусијјәтинә даир зәнкин вә марағлы чалышмалар вардыр ки, мөәллим онлардан истифадә едәрәк мөвзунун шүүрлу сурәтдә мәнимсәнилмәсинә наил ола биләр.

Сөз бирләшмәләрә һаггында верилән мә'лумат шакирдләрә сөзләр арасындакы синтактик әлагәләрә мәнимсәмәјә дә

* Ифадә јазыларын сааты рабитәли нитг инкишафы үчүн нәзәрдә тутмуш саатлардан көтүрүлүр вә демәли синтаксисин тәдрисинә ајрылмыш 34 саата дахил дејилдир.

назырлајыр. Она көрө дө мүәллим сөз бирләшмәләринин ар-дынча чүмләнни мүһүм әләмәтләрини мәнимсәтмәли вә һәр ики категоријаны мүгајисә етдирмәлидир. Белә ки:

1. Сөз бирләшмәси битмиш фикир ифадә етмир, амма чүмлә битмиш фикир ифадә едир (сәјаһәтә һазырлыг — бирләшмә, сәјаһәтә һазырыг — чүмлә).

2. Сөз бирләшмәсинин интонасијасы илә чүмләнни интонасијасы чидди сурәтдә фәргләнир.

3. Сөз бирләшмәси чүмлә үзвләринә (мүбтәдә, хәбәр вә с.) парчаланмыр, чүмлә исә чох вахт үзвләрә (баш вә икинчи дәрәчәли) парчаланыр вә с.

Чүмләнни мәгсәдә көрә нөвләри һаггында мә'лумат верәркән нәгли, суал, әмр вә нида чүмләләринин тәснифиндә мәһз мәгсәдин әсас көтүрүлдүјүнү өн плана чәкмәк фәјдалыдыр. Шакирд дәрк етмәлидир ки, данышан вә ја јазан шәхсин мәгсәди бир шеј сорушуб өјрәнмәкдирсә суал чүмләсиндән (Әһмәд кәлди?), бир шеј һаггында мә'лумат вермәкдирсә нәгли чүмләдән (Әһмәд кәлди.) истифадә едир. Әмр вә нида чүмләләри дә бу гәјдә илә баша салынмалыдыр.

Бунун ардынча һәр чүмлә типинин интонасија хүсусијәтләри, бу чүмләләрдә дурғу ишарәләринин ишләдилмәси вә с. изаһ олунамалыдыр.

Дәрсликдә һаггында данышдығымыз чүмләләрин хүсусијәтләринә аид мараглы чалышмалар олдуғуну нәзәрә ала-раг, бурада әләвә материал вермәји зәрури билмирик.

Баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрин фәргини изаһ едәркән оиларын чүмләдәки мә'насына, јә'ни фикрин ифадә едилмәсиндәки әһәмијјәтинә јох, грамматик чәһәтә үстүнлүк верилмәлидир. Она көрә ки, икинчи дәрәчәли үзвләр фикрин ифадәсиндә һеч дә баш үзвләрдән кери галмыр. Амма чүмләнни формалашмасында баш үзвләр әсасдыр, икинчи дәрәчәли үзвләр исә јардымчы әһәмијјәтә маликдир. Мәсәлән, ашағы-дакы чүмләләри мүгајисә едәк:

1. Кәми узаглашды. 2. Нәһәнк кәми саһилдән јаваш-јаваш узаглашды.

Бунларын һәр икиси нисбәтән битмиш фикир ифадә едир, мүвафиг интонасијаја вә үзвләрә маликдир. Лакин биринчи чүмләдә олдуғу кими, икинчидә дә сөзләрин чүмлә әмәлә кәтирмәси мәһз мүбтәдә (кәми) вә хәбәр (узаглашды) сәјәсиндә мүмкүн олмушдур. Әкәр икинчи чүмләдән тә'јини (нәһәнк), јер зәрфлијини (саһилдән), тәрзи-һәрәкәт зәрфлијини (јаваш-

јаваш көтүрсәк, јердә галан үзвләр (мүбтәдә вә хәбәр) јенә дә чүмлә олараг галыр. Фәрг бурасындадыр ки, икинчи дәрәчәли үзвләри чүмләдән кәнар етдикчә мә'на даралыр вә ифадә олунан фикирдә натамамлыг әмәлә кәлир: биз һансы кәминин, һарадан вә нечә узаглашдығы һаггында мә'луматдан мәһрум олуруг. Грамматик чәһәтдән исә (нисби битмиш фикрин ол-масына көрә) чүмлә чүмләлијиндә галыр.

Демәли, мүбтәдә вә хәбәр она көрә баш үзвләр адланыр ки, чүмләнни структура әсасыны тәшкил едир, онун скелети, сүмүјү ролуну ојнајыр. Икинчи дәрәчәли үзвләр исә бу ске-лет сәјәсиндә мүәјјән формаја дүшәнләрдир.

Биз бир гәдәр әввәл сөз бирләшмәләриндән бәһс едәркән көстәрдик ки, ону әмәлә кәтирән сөзләрдән бири әсас, дикәри табе олур. Ону гејд етдик ки, әввәлчә әсас сөзү тапмаг, сонра суал вериб, асылы сөзү мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Чүмлә-дәки сөзләр арасында синтактик әләгәни дә ејни гәјдә илә мү-әјјәнләшдирмәлијик. Сонра синтактик әләгәјә кирән (табели-лик әләгәси нәзәрдә тутулур) сөзләрдән бири апарычы, дикә-ри исә асылы вәзијјәтдә олур.

Мә'лумдур ки, мүбтәдә илә хәбәр арасында узлашма әлә-гәси мөвчуддур. Бу әләгәдә мүбтәдә әсас, хәбәр исә табе сөз кими чыхыш едир. Јени дәрсликдә охујуруг: «Суал һәмишә әсас сөздән асылы сөзә верилир». Башга бир јердә дејилир: «Чүмләнни баш үзвләрини көстәрәркән әввәл хәбәри, сонра мүбтәданы тапмаг лазымдыр». Бу һөкмләрдә зиддијјәт вар вә мүәллимләри чашдыра биләр. Мәнтигә нәзәр салаг.

Биринчи һөкм: әввәл әсас сөз тапылыр.

Икинчи һөкм: мүбтәдә әсас сөздүр.

Нәтичә нечә олмалыдыр? Мәнтигә көрә белә олмалыдыр: мадам ки, әввәл әсас сөз тапылыр вә мадам ки, мүбтәдә әсас сөздүр, демәли, онда әввәлчә мүбтәдә тапылмалыдыр!

Нәдәнсә дәрслик мүәллифләри (Ә. Әфәндизадә вә Р. Әсә-дов) формал мәнтигин бу сәдә тәләби илә һесаблашмаг истә-мәмиш вә зидд фикирләр сөјләмәли олмушлар.

Мүәллимләрә ону демәлијик ки, нәзәри чәһәтдән әввәл мүбтәданы (әсас сөзү) тапмаг, сонра ондан суал вермәклә асылы сөзү (хәбәри) мүәјјәнләшдирмәк доғрудур. Амма мәк-тәб тәчрүбәсиндә әввәл хәбәри тапмаг бир ән'әнәјә чевирил-мишдир вә көрүнүр, дәрслик мүәллифләри һәмин ән'әнәјә са-диг галмаг истәмишләр. Демәли, мүәллимләрин вә шакирдләр-

рин эввэл мүбтэданы тапмаларыны елм, эввэл хэбэри тапмаларыны нэ эн'энэ тэлэб едир. Она көрө дэ бу иши мүэллимлэрин өз өлдөснэ бурахыр вэ дејирик: — һэр ики һалдан истафадэ етмэк мүмкүндүр, бурада елэ чидди бир энкэл јохдур. Шәхсән бизэ көрө, эввэл мүбтэданы тапмаг јахшы олар, чүнки буну елм тэлэб едир!

Бэс башга үзвлэрин тапылмасы нечэ олмалыдыр? Мәлүмдүр ки, идарэ элагәси илэ бирләшән үзвләрдэ хэбэр, јанашма элагәсиндэ јеринэ көрө хэбэр, мүбтэда, тамамлыг пәс әсас сөз ола билэр. Она көрө дэ үмуми тэлэбэ әмэл етмәлијик, эввэл әсас сөзү тапмалы, сонра асылы сөзү мүәјјәнләшдирмәлијик!

Мүхтәсәр вэ кениш, садэ вэ мүрәккәб чүмлэләри, ја'ни чүмләнни мүхтәлиф мәнтиги әсаслар үзрә тәснифатыны јахшы өјрәтмэк үчүн мүәллимләримизэ бә'зи елми-методик мәсләһәт вермәји лазым билирәм.

Чүмлэләр ашағыдакы әсаслар үзрә тәсниф олунар: 1. Ифадэ мәгсәдинэ көрө (суал, нәгли, әмр вэ нида). Дилдэ олан бүтүн чүмлэләр бу нөвләрдән кәнара чыха билмир. 2. Гурулушуна көрө (садэ вэ мүрәккәб). Бу да бүтүн чүмлэләри әһәтэ едир.

Садэ чүмлэләр дэ нөвләрә бөлүнүр: а) мүбтэда вэ хэбәр әсасында формалашан чүмлэләр; б) ја тәкчә мүбтэда, ја да тәкчә хэбәр әсасында формалашан чүмлэләр; в) јалныз баш үзвләрдән ибарәт олан чүмлэләр; г) һәм баш үзвләр, һәм дэ икинчи дәрәчәли үзвләр иштирак едән чүмлэләр; ғ) тэләб олуан үзвлэрин мејданда олуб-олмамасы зәмини үзәриндэ садэ чүмлэләр бүтөв вэ јарымчыг олмагла ики јерә бөлүнүр. Бу нөвләрдән һәр бири јенидән нөвләрә бөлүнүр. Мәсәлә, хэбәр әсасында формалашан вэ демәли, мүбтэдасы олмајан чүмлэләр шәхсән, гејри-мүәјјән шәхсли, мүәјјән шәхсли, үмуми шәхсли олмагла мүвафиг нөвләрә парчаланыр.

Гејдләримиздән ајдын олур ки, садэ чүмлэләрин мүхтәсәр вэ ја кениш олмасы икинчи дәрәчәли үзвлэрин иштирак едиб-етмәмәси илэ бағлыдыр. Белә ки, чүмлэдэ јалныз баш үзвләр иштирак едир, амма икинчи дәрәчәли үзвләр иштирак етмирсә мүхтәсәр; һәм баш, һәм дэ икинчи дәрәчәли үзвләр (ја бири, ја икиси, ја да һәр үчү) иштирак едирсә, кениш чүмлә мејдана чыхыр. Бу мөвзуну тәдрисиндэ илтг инкишафына хүсуси диггәт верилмәлидир. Мүәллим шакирдләри белә тапшырыглар үзәриндэ ишләдә билэр:

1. Верилмиш сөзләрдән мүхтәсәр чүмлэләр дүзәлдни.
2. Мүхтәсәр чүмлэләрә икинчи дәрәчәли үзвләр артырын.
3. Мүхтәсәр вэ кениш чүмлэләрин фәргини изаһ едни.
4. Кениш чүмлэләри мүхтәсәр чүмлэләрә чеvirин вэ с.

Һәмчине үзвлү чүмлэләрин тәдрисиндә ики мүһүм мәсәлә диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр: 1) һәмчине үзвлэрин мүһүм әләмәтләри, 2) илтг инкишафына дәир апарылачаг ишләр. Биринчи тәләби јеринэ јетирмэк үчүн шакирдләрин дил үзәриндә мүшаһидәсини тәшкил етмэк лазымдыр. Дәрелик мүәллифләри дэ мәһз белә һәрәкәт едәрәк мүвафиг тапшырыглар вермишләр. Шакирдләр һәмни тапшырыглар үзәриндә ишләјәрәк нәтичәјә кәлирләр ки, һәмчине үзвләр бир-бириндәи асылы олмур, онлар бирликдә башга (һәмчине олмајан) бир сөзлә табелилик элагәсинә кирирләр. Елэ буна көрө дэ һәмчине үзвләр ејни суала чаваб олур. Әлбәтгә, ејни суал дедикдә ејни үзвүн суалы дејил, фонетик тәркибчә дэ ејни олан суаллар нәзәрдә тутулур. Мәсәлә, **Пәнчәрәдән ичәријә ишыг дүшүр** чүмләсиндә **пәнчәрәдән, ичәријә** сөзләрини һәр икиси ејни үзвүн (зәрфлијин) суалына чаваб верир вэ һәр ики сөз хэбәрлә бағлыдыр. Амма буларын суаллары бу мәһнадә мүхтәлифдир ки, һәр бири сөзүн морфоложи формасына (һарадан? — Пәнчәрәдән; һараја? — Ичәријә) үјгүн олараг мүхтәлиф фонетик тәркибә маликдир.

Әһмәд јазыр вэ охујур чүмләсиндә нэ һәмчине хэбәрләр (јазыр, охујур) јалныз ејни фонетик тәркибә малик олан суала (нэ едир? суалына) чаваб верир.

Һәмчине үзвлэрин тәдрисиндә садалама интонасијасына, дурғу ишарәләрини ишләдилмәсинә анд вәрдишләр дэ ашыланмалыдыр. Практик чалышмалар јолу илэ һәмчине үзвләрдә бә'зән вурғу мүхтәлифлијини дэ баша салмаг лазымдыр. Мәсәлә:

1. Вәтәнимиздәки мешәләр, чөлләр, чајлар мәним үчүн әзиздир, доғмадыр.

2. Јол верни Чапаја, мешәләр, чөлләр, чајлар!
Биринчи чүмлэдә **мешәләр, чөлләр, чајлар** сөзләри бир, икинчидә нэ башга вурғу илэ дејилләр.

Хитабын тәдрисиндә нәјә диггәт јетирилмәлидир?

1. Хитабын грамматик мәһасына, ја'ни онун мүрачидәт билдирмәсинә.

2. Хитабларда фасилә вә дурғу ишарәләринин ишләдилмәсинә.

3. Хитабларын гурулушча нөвләринә.

4. Хитабларын башга сөzlәрлә синтактик әлагәжә кирмә-мәсинә вә демәли, мүбтәда илә мүгајисәсинә вә с.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр хитабы кечәркән мүра-чиәт олуна шәхс ифадәсинин мәнасыны чох чәтин дәрк едир-ләр. Она көрә дә мүәллим практик шәкилдә изаһ етмәлидир ки, грамматикада шәхс дедикдә тәкчә инсанлар јох, ким? нә? һара? суалларына чаваб олан бүтүн сөzlәр нәзәрдә тутулур. Бу мәнада «Оғул, сөzlәринә јахшы гулаг ас»; «Сән нә јаман-сан, а буз!» чүмләләриндәки оғул вә а буз сөzlәринин һеч бир фәрги јохдур. Чүнки һәр икиси мүрачиәт билдирир вә грам-матик мәнада шәхсдир (өзү дә 3-чү шәхс).

Садә вә мүрәккәб чүмләләри белә бир мүгајисә әсасында асанлыгла мәнимсәтмәк олар.

Садә чүмләләр	Мүрәккәб чүмләләр
1. Јағыш јағды.	1. Јағыш јағды вә тоз јатды.
2. Күн чыхды.	2. Күн чыхды, һава гызды.
3. Һава гаралды.	3. Күн бағды, һава гаралды.

Шакирдләр бу типли чүмләләри мүгајисә етдикдән сонра садә вә мүрәккәб чүмләләр һағгында үмуми тәсәввүрә малик олурлар. Бу тәсәввүрү кенишләндирмәк вә дәринләшдирмәк үчүн дәрсликдә верилмиш тапшырыглардан истифадә етмәк кифајәтдир. Хүсусән, **Дост мин исә аздыр, дүшмән бир исә чохдур** чүмләси илә башлајан, еләчә дә онун архасынча кәлән тапшырыглар бу чәһәтдән чох характерикдир.

Васитәсиз нитгин тәдрисиндә ушаглар ики мәсәләни чох долашдырырлар: 1) мүәллифин сөzlәри, 2) васитәсиз нитг. Она көрә дә шакирдләрә баша салмалыјыг ки, данышан вә ја јазан шәхс, јәни мүәллиф, әсасландыгы шәхсин (башгасынын) сөzlәрини ејни илә верирсә васитәсиз нитг һесаб олунур. Бунун ардынча васитәсиз нитгдә фасилә вә дурғу ишарәләри өјрәдилмәлидир.

Ону да гејд едим ки, васитәсиз нитг һеч вахт хүсуси грам-матик категорија, хүсуси чүмлә типли олмур. О, бир гајда ола-раг, табели мүрәккәб чүмләнин нөвү кими (ән чох тамамлыг

будаг чүмләси кими) чыхыш едир. Она көрә дә һәмнин парагра-фын тәдриси биринчи нөвбәдә нитг инкишафы (фасилә вә дур-ғу ишарәләри) илә әлагәләндирилмәлидир. Бу мөвзуну өјрә-дәркән ушаглары китаблардан ситатлар көчүрмәк үзәриндә өшләтмәк пис олмазды.

Нәтичәдә мүәллимләримизә әмәли истигамәт вермәк мәг-сәди илә ашағыдакы дәрс нүмунәсинә диггәт етмәји фајдалы һесаб едирик.

М ө в з у: **Сөз бирләшмәләри.**

М ә г с ә д: Сөз бирләшмәләринин мүһүм әламәтләрини мә-нимсәтмәк вә сөздән фәргини ајдынлашдырмаг.

Д ә р с и н к е д и ш и:

Мүәллим столун үстүндә олан ики карандашдан бирини (узун тајыны) әлине көтүрүб сорушур:

— Ушаглар, бу нәдир?

— Карандаш.

— Доғрудур.

О һәмнин карандашы столун үстүнә гојур вә башгасыны (көдәк карандашы) көтүрүб, јенидән суал верир:

— Бәс бу нәдир?

— О да карандашдыр.

— Доғрудур. Бәс бу ики карандашы бир-бириндән нә фәргләндирир?

— Бирн узундур, диқәри көдәк.

— Доғрудур. Кәлини јазаг: **узун карандаш, көдәк каран-даш.** Инди дејин көрәк **карандаш, узун карандаш вә көдәк карандаш** сөzlәринин мәналары арасында нә кими фәрг вар-дыр?

— Карандаш дедикдә үмумијјәтлә карандаш нәзәрдә ту-тулур.

Узун карандаш башга карандашлардан өз узунлуғуна, көдәк исә өз көдәклијинә көрә фәргләнир.

— Доғрудур. Карандашлар бир-бириндән даһа һансы әла-мәтләринә көрә фәргләнә биләр?

— Рәкинә, јоғун вә назик олмасына, јахшы вә пис јаз-масына вә с. көрә.

— Бу да доғрудур.

Мүәллим башга карандашлардан бирини көстәрәрәк да-вам едир: Бу карандаш башгаларындан нә илә фәргләнир?

— О, гырмызы карандашдыр?

— Бәс бу?

— О, гара карандашдыр.

— Бәс бу бири?

— О, сыныг карандашдыр.

Мүәллим дәрсликдәки шәкилләри көстәриб сорушур:

— Бу нә шәклидир?

— Гашыг.

— Бәс бу?

— О да гашыгдыр.

— Доғрудур. Бу гашыгларын фәрги нәдир?

Бири чај гашыгыдыр, дикәри хәрәк гашыгы.

— Доғрудур. Инди дејин көрүм гашыг сөзү илә чај гашыгы, хәрәк гашыгынын фәрги нәдир?

— Гашыг дедикдә үмумијјәтлә гашыг нәзәрдә тутулур, амма чај гашыгы дедикдә чај гашыгыны баша дүшүрүк. Хәрәк гашыгы дедикдә билirik ки, о башга гашыгдан хәрәк гашыгы олмасына көрә фәргләнир.

— Дүз дејирсиниз. Ушаглар, карандаш, гашыг ајры-ајры сөзләрдир. Амма гара карандаш, јоғун карандаш, чај гашыгы вә с. бир јох, ики сөздән ибарәтдир. Бунлар сөздән фәрглә олараг сөз бирләшмәси адланыр.

Инди мәним суалларыма чаваб верин.

— Бу нәдир?

— Карандашдыр.

— Нечә карандашдыр?

— Гырмызы.

— Әввәлчә сиздән нәји сорушдум: бунун нә олдуғуну, јох са нечә олдуғуну?

— Әввәлчә нә олдуғуну сорушдунуз, сонра исә нечә олдуғуну.

— Дүздүр. Нәдир? суалына чаваб олан сөз (карандаш сөзү) бирләшмәнин әсас сөздүр, нечә суалына чаваб олан сөз исә (гырмызы сөзү) бирләшмәдә асылы, табе сөз һесабулуңур. Она көрә беләдир ки, карандаш олмаса, онун гырмызылыгы да олмас. Демәли, бирләшмәдәки сөзләрдән бири әсас дикәри исә асылы олур. Әввәлчә әсас сөзә суал веририк: Нә? — Карандаш. Сонра әсас сөзүн көмәји илә асылы сөзә суал вермәк лазымдыр: Нечә карандаш? — Гырмызы.

Тәһлил заманы буну ох ишарәси илә белә көстәрәчәји Нечә? (2)

асылы сөз:

гырмызы

Ох ишарәси ону көстәрир ки, әсас сөзү тапандан сонра асылы

сөзү ахтармалыјыг.

Беләликлә, мүәллим сөз бирләшмәсинин ики хусусијјәтини изаһ етмиң олур: 1) сөзләр нечә фәргләнир? 2) бирләшмәдәки сөзләр нечә бағланыр?

Бунун ардынча о, үчүнчү бир хусусијјәтин шәрһинә кечир: — Ушаглар, китабыңызда белә бир тапшырыг вар: Мә'нача бир-бири илә бағлана билән сөзләри сечиб бирләшмәләр дүзәлдин.

Мараглы

Памбыг

Ушаг

Дәниз

Пәнчәрә

Бағча

Китаб

Тарла

Шүшә

Һава

Сиз нечә билирсиниз, бу сөзләри елә бурада олдуғу ки-ми, јә'ни солдакы сөзү сағдакы илә бирләшдирмәк олармы? Мәсәлән, биз дејә биләрикми ки, мараглы бағча, памбыг китаб, ушаг тарла, дәниз шүшә, пәнчәрә һава?

— Дејә билмәрик.

— Нијә?

— Ахы, дәниз шүшә олмас, еләчә дә ушаг тарла нә демәкдир?

— Бәли, белә сөзләрдән бирләшмә әмәлә кәтирә билмәрик. Карандаш доғрудан да, гырмызы, гара, узун вә с. ола биләр. Она көрә дә гырмызы карандаш, узун карандаш демәк дүзкүндүр. Амма ушаг тарла ола билмәз вә ушаг тарла демәк сәһвдир. Ким нәтичә чыхара биләр?

— Елә сөзләр вар ки, бағланмыр, бирләшмә әмәлә кәтир-мир.

— Доғрудур. Сөзләр јалныз о вахт бирләшмә әмәлә кәтир-ир ки, мә'нача әләгәјә кирә билсин, бир-бири илә бағлана билсин.

Мүәллим сөз бирләшмәсинин башга бир чәһәтинин дә шәрһ етмәјә башлајыр:

— Ушаглар, «гырмызы карандаш» бирләшмә ады вердик. Бәс гырмызынын карандаш сөзләри дә бирләшмә ола биләрми?

— Мүәллим, елә дејилмир!

— Бурада нә артыгдыр?

— Гырмызы сөзүндәки — нын артыгдыр.

— Доғрудур. Јадда сахлајын ки, сөзләр тәкчә мә'насына көрә јох, һәм дә формасына көрә бирләшдикдә сөз бирләшмәси әмәлә кәтирир...

Ким дејәр, сөз бирләшмәсинин һансы хусусијјәтләринин өјрәндик?

— Сөздән фәргини; асылы вә әсас сөзләри; сөзләрин мә'на вә формача бағланмасыны.

— Доғрудур.

Мүәллим шакирдләри дәрсликдә олан мұвафиг тапшырырлар үзәриндә ишләдир вә мә'луматын мөһкәмләндирилмәсинә сә'ј кәстәрир.

Бу дәрс сонрақы дәрс үчүн, јә'ни «чүмлә» параграфы үчүн зәмин јарадыр. Мүәллим чүмләни кечәркән јенидән сөз бирләшмәси үзәринә гајыдыр, сөз бирләшмәси илә чүмләни мұгајисә едир, шакирдләр сөз—сөз бирләшмәси, чүмлә анлајышлары арасындақы мұнасибәти IV синиф һәчминдә дәрк едирләр.

IV СИНИФДӘ «ЛЕКСИКА» БӘҢСИНИН ТӘДРИСИ МӘСӘЛӘЛӘРИНӘ ДАИР

М. КУЛМӘММӘДОВА

Азәрбајҗан ДЕТПИ-нин аспиранты

Јени програм үзрә IV—VIII синифләрдә Азәрбајҗан дили курсунун мұһүм саһәләриндән бири дә «Лексика» бәһсидир.

Лексика дил һаггында елмин бир бөлмәси олуб, дилдәки сөзләрин мә'на хусусијјәтләри вә инкишаф јолларындан бәһс едир. Оун мұәјјән тәдгигат объекти (лексиканын тәдгигат объекти сөзләрдир, бурада сөзүн маһијјәти, тәбиәти вә с. чәһәтләри өјрәнилир) вә өзүнүн анлајышлар системи вардыр.

Лексик һадисәләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә дилин башга саһәләри илә әлағәлидир; һәм онлардан асылыдыр, һәм дә онлара мұәјјән тә'сир кәстәрир. Мәсәлән, фонетика сөз јарадычылығы вә морфолокија илә әлағәли олдуғу кими, лексика да сөз јарадычылығы вә грамматика илә сых бағлыдыр.

Лексиканын хусуси бир бөлмә кими өјрәдилмәси шакирдләрә нә верир?

Лексиканын ајрыча бир бөлмә кими тәдрис олунмасы шакирдләрин дил һаггындақы тәсәввүрләрини, биликләрини кеңишләндирир вә тәкмилләшдирир. Онлары дилчилик елминин әсас бөлмәләриндән бири илә таныш едир, сөзү лексик—семантик әсасда өјрәнмәләринә истигамәт верир.

Лексиканын тәдриси заманы шакирдләрин сөзләр һаггында олан тәсәввүрләри формалашыр; сөзүн нә олмасы, нәји ифадә етмәси, сөзләр арасындақы мә'на мұнасибәтләри (семантик мұнасибәтләр), онларын мә'наја көрә ујғунлуглары (чохмә'налы сөзләр, омонимләр) вә бир-биринә әкс олмалары (антонимләр) өјрәнилир.

Беләликлә, IV синиф шакирдләри лексиканын тәдриси заманы Азәрбајҗан әдәби дилинин зәнкин, түкәнмәз лүғәт тәр-

киби һаггында мүүжән тәсәввүр әлдә едир, онларын (шакирдләрин) лүғәт еһтијатлары зәнкинләшир, өз мүшаһидәләрини вә фикирләрини ифадә етмәк үчүн өјрәнилән нитг һиссәләринин формаларындан дүзкүн истифадә етмәк вәрдиши гаһ занырлар. Бу бәһсин тәдриси илә әлагәдар олараг, сон дәрәҗә вачиб мәсәләрдән бири дә шакирдләрин Азәрбајҗан дилин лексикасынын зәнкин хәзинәсиндән практик сурәтдә истифадә едә билмәләри үчүн зәмин јарадылмалыдыр.

Лексикадан алдыглары билик вә бачарыглар шакирдләр өјрәдир ки, сөзләр лексик мә'наја малик олдуғу кими, грамматик мә'наја да маликдир. Мәсәлән, **ај, дуз, гапы, кәнд, сүд** вә с. с. сөзләр ајрылыгыда лексик мә'наја; **ајын, дуздан, гапыја, кәнддә** сөзләри исә ејни заманда грамматик мә'наја маликдир. Академик В. В. Виноградов јазыр: «Грамматик, лексик форма вә мә'налар бир-бири илә үзви сурәтдә бағлы олуб, һәмишә бир-биринә тә'сир кәстәрир. Буна көрә дә дилин грамматик гурулушуну, лексиканы нәзәрә алмадан, лексик вә грамматик мә'наларын бир-биринә гаршылыгы тә'сиринә әсасланмадан өјрәнмәк мүмкүн дејил»*.

Шакирдләр сөзүн лексик мә'насы илә грамматик мә'насынын бағлы олдуғуну өјрәнир вә сөзүн лексик мә'насы илә јанашы, онун грамматик мә'насынын дәјишдијини көрүрләр. Мәсәлән, **Кәнч оғлан гочаја көмәк етди, Кәнч, аловлу нитг сөјләди** чүмләләриндән биринчисиндә кәнч сөзү сифәт, икинчисиндә исә исимдир.

Сөзүн лексик вә грамматик мә'налары арасындакы әлагәни гаршылыгы сурәтдә өјрәтмәк лазымдыр. Бу заман әввәлчә сөзүн лексик, сонра исә грамматик мә'насыны өјрәтмәјә диггәт едилмәлидир; чүнки грамматик мә'на, адәтән, лексик мә'надан сонра мејдана чыхыр.

Јени програм үзрә лексиканын системли сурәтдә өјрәдилмәси IV—V синифләрдә нәзәрдә тутулмушдур. IV синиф програмына сөзүн әсас мә'насы, омоним, синоним вә антонимләр һаггында мә'лумат; V синифин програмына исә Азәрбајҗан дилин лүғәт тәркибинин зәнкинлији һаггында үмуми анлајыш, үмумишләк сөзләр, пешә вә сәнәтә аид сөзләр, дилимизин лүғәт тәркибиндәки әрәб-фарс вә Авропа мәншәли сөзләр һаггында үмуми анлајыш, көһнәлмиш сөзләр, неолокизмләр, са-

бит сөз бирләшмәләри һаггында анлајыш, фарс-әрәб сөзләри лүғәтиндән истифадә бачарығы кими мөвзулар дахил едилмишдир.

Лексика бөлмәсинин IV синифдә «Фонетика»дан сонра кечилмәсинә һеч дә тәсадүфи бир һал кими бахмаг олмаз. Бунун мүүжән мәнтиги әсасы вардыр. Беләки, фонетиканы јахшы билмәдән лексик вә грамматик ганунларын формалашмасына хидмәт едән бир чох фонетик һадисәләри баша дүшмәк чәтин олдуғу кими, лексиканы (лүғәт тәркиби вә она аид олан гајда-ганунлары өјрәнмәдән, дилин грамматикасыны, сөзләрин әлагә вә мүнәсибәтләрини, сөз бирләшмәләри вә чүмләләри) өјрәнмәк дә чәтиндир.

Лексиканын грамматикадан әввәл өјрәдилмәси апарылачаг ишин дә сәмәрәдилијини тә'мин етмәк үчүн имкан јарадыр. Лексик материалларын IV—V синифләрдә өјрәдилмәси, шакирдләрин биләваситә ибтидаи синифләрдә һәмин саһәдә газандыглары билик вә бачарыглары әсасланмалыдыр. Чүнки ибтидаи синиф шакирдләри IV синифә кәләркән чохмә'налы, әксмә'налы, мә'нача бир-биринә јахын олан сөзләрдә, лексик терминләри ишләтмәдән, практик шәкилдә таныш олулар. Мүәллим шакирдләрин бу саһәдәки бачарыгларыны мөһкәмләндирмәк үчүн тәдрис илинин әввәлиндә ибтидаи синифләрдә кечиләнләрин тәкрары илә әлагәдар олараг, јери кәлдикчә у биликләри дәринләшдирмәк имканындан истифадә етмәлидир.

Меһди Һүсејнзадә адына Новханы кәнд орта мәктәби вә Чәфәр Чаббарлы адына 187 нөмрәли орта мәктәбин IV—V синифләрдә лексика бәһсинин өјрәнилмәсинә аид апарылмыш илк сынаг мәшғәләләринин нәтичәләри кәстәрди ки, шакирдләр лексиканын тәдрисинә хусуси мараг кәстәрирләр. Илк дәрсләрдә онлар бә'зән чәтинлик чәксәләр дә, бу бәһси һәвәс вә марагла өјрәнир, өз фикир вә һиссләрини дүзкүн, дегиг, ајдын ифадә етмәк үчүн сөзләрдән, онларын мә'на инчәликләринә көрә јерли-јериндә истифадә етмәјә чалышырлар. IV синиф шакирдләри програмда лексикаја аид кәстәрилмиш мөвзулары, әсасән јахшы вә дүзкүн гавраја билирләр. Бураја сөзүн мә'насы, сөзүн һәгиги вә мәчәзи мә'насы, омонимләр, синонимләр вә антонимләр дахилдир.

Сөзүн мә'насы. Бу мөвзуну кечәркән шакирдләр өјрәнирләр ки, сөзләр дилин, бир нөв тикинти материалыдыр. Һәр бир сөз мүүжән мә'на дашыјыр. Дилимиздәки бу вә ја

* В. В. Виноградов. Русский язык (грамматическое учение о слове) 1947, стр. 7.

киби һаггында мўәјјән тәсәввүр әлдә едир, онларын (шакирдларин) лүғәт еһтијатлары зәнкинләшир, өз мўшаһидәләрини вә фикирләрини ифадә етмәк үчүн өјрәнилән нитг һиссаларинин формаларындан дүзкүн истифадә етмәк вәрдиши гәзәнәрлар. Бу бәһсин тәдриси илә әлагәдар олараг, сон дәрәчә вачиб мәсәләләрдән бири дә шакирдларин Азәрбајчан дили лексикасынын зәнкин хәзинәсиндән практик сурәтдә истифадә едә билмәләри үчүн зәмин јарадылмалыдыр.

Лексикадан алдыглары билик вә бачарыглар шакирдлар өјрәдир ки, сөзләр лексик мәнаја малик олдуғу кими, грамматик мәнаја да маликдир. Мәсәлән, **ај, дуз, гапы, кәнд, сүд** вә с. с. сөзләр ајрылыгда лексик мәнаја; **ајын, дуздан, гапыја, кәнддә** сөзләри исә ејни заманда грамматик мәнаја маликдир. Академик В. В. Виноградов јазыр: «Грамматик, лексик форма вә мәналар бир-бири илә үзви сурәтдә бағлы олуб, һәмишә бир-биринә тәсир кәстәрир. Буна кәрә дә дилин грамматик гурулушуну, лексиканы нәзәрә алмадан, лексик вә грамматик мәналарын бир-биринә гаршылыгы тәсиринә әсасланмадан өјрәнмәк мүмкүн дејил»*.

Шакирдләр сөзүн лексик мәнасы илә грамматик мәнасынын бағлы олдуғуну өјрәнир вә сөзүн лексик мәнасы илә јанашы, онун грамматик мәнасынын дәјишдијини көрүрләр. Мәсәлән, **Кәнч оғлан гочаја көмәк етди, Кәнч, аловлу нит сөјләди** чүмләләриндән биринчисиндә кәнч сөзү сифәт, икинчисиндә исә исимдир.

Сөзүн лексик вә грамматик мәналары арасындакы әлағәни гаршылыгы сурәтдә өјрәтмәк лазымдыр. Бу заман әввәчә сөзүн лексик, сонра исә грамматик мәнасыны өјрәтмәјидиггәт едилмәлидир; чүнки грамматик мәна, адәтән, лексик мәнадан сонра мејдана чыхыр.

Јени програм үзрә лексиканын системли сурәтдә өјрәдилмәси IV—V синифләрдә нәзәрдә тутулмушдур. IV синиф програмына сөзүн әсас мәнасы, омоним, синоним вә антонимләр һаггында мәлумат; V синифин програмына исә Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинин зәнкинлији һаггында үмуми анлајыш, үмумишләк сөзләр, пешә вә сәнәтә анд сөзләр, дилимизин лүғәт тәркибиндәки әрәб-фарс вә Авропа мәншәли сөзләр һаггында үмуми анлајыш, көһнәлмиш сөзләр, неолокизмләр, са-

бит сөз бирләшмәләри һаггында анлајыш, фарс-әрәб сөзләри лүғәтиндән истифадә бачарығы кими мөвзулар дахил едилмишдир.

Лексика бөлмәсинин IV синифдә «Фонетика»дан сонра кечилмәсинә һеч дә тәсадүфи бир һал кими бахмаг олмаз. Бунун мўәјјән мәнтиги әсасы вардыр. Беләки, фонетиканы јахшы билмәдән лексик вә грамматик ганунларын формалашмасына хидмәт едән бир чох фонетик һадисәләри баша дүшмәк чәтин олдуғу кими, лексиканы (лүғәт тәркиби вә она анд олан гајда-ганунлары өјрәнмәдән, дилин грамматикасыны, сөзләрин әлағә вә мүнәсибәтләрини, сөз бирләшмәләри вә чүмләләри) өјрәнмәк дә чәтиндир.

Лексиканын грамматикадан әввәл өјрәдилмәси апарылачаг ишин дә сәмәрәдилијини тәмин етмәк үчүн имкан јарадыр. Лексик материалларын IV—V синифләрдә өјрәдилмәси, шакирдларин биләваситә ибтидаи синифләрдә һәмин саһәдә гәзәндыглары билик вә бачарыглары әсасланмалыдыр. Чүнки ибтидаи синиф шакирдләри IV синифә кәләркән чохмәналы, әксмәналы, мәнача бир-биринә јахын олан сөзләрдә, лексик терминләри ишләтмәдән, практик шәкилдә таныш олулар. Мүәллим шакирдларин бу саһәдәки бачарыгларыны мөһкәмләндирмәк үчүн тәдрис илинин әввәлиндә ибтидаи синифләрдә кечиләнләрин тәкрары илә әлагәдар олараг, јери кәлдикчә бу биликләри дәринләшдирмәк имканындан истифадә етмәлидир.

Меһди һүсејнзадә адына Новханы кәнд орта мәктәби вә Чәфәр Чаббарлы адына 187 нөмрәли орта мәктәбин IV—V синифләрдә лексика бәһсинин өјрәнилмәсинә анд апарылмыш илк сынаг мәшғәләләринин нәтичәләри кәстәрди ки, шакирдләр лексиканын тәдрисинә хүсуси мараг кәстәрирләр. Илк дәрсләрдә онлар бәзән чәтинлик чәксәләр дә, бу бәһси һәвәс вә марагла өјрәнир, өз фикир вә һиссаларини дүзкүн, дәгиг, ајдын ифадә етмәк үчүн сөзләрдән, онларын мәна инчәликләринә кәрә јерли-јериндә истифадә етмәјә чалышырлар. IV синиф шакирдләри програмда лексикаја анд кәстәрилмиш мөвзулары, әсасән јахшы вә дүзкүн гавраја билирләр. Бураја сөзүн мәнасы, сөзүн һәгиги вә мөчәзи мәнасы, омонимләр, синонимләр вә антонимләр дахилдир.

Сөзүн мәнасы. Бу мөвзуну кечәркән шакирдләр өјрәнирләр ки, сөзләр дилин, бир нөв тикинти материалыдыр. Һәр бир сөз мўәјјән мәна дашыјыр. Дилимиздәки бу вә ја

* В. В. Виноградов. Русский язык (грамматическое учение о слове) 1947, стр. 7.

дикәр сөзүн нә кими мә'наја малик олдуғу хусуси лүғәтләрдә изаһ олунур. Мәсәлән:

Арзу—бир шејин олмасыны үрәкдән истәмәк, истәк, диләк, һәсрәт.

Васитә—һәр шеји әлдә етмәк үчүн, јахуд бир иши һәјата кечирмәк үчүн лазым олан шеј, үсул, јол, аләт вә с.

Сәрв—дүз вә сәрраст көвдәли, һәмишә јашыл ағач вә с.

Шакирдләр өјрәнирләр ки, анчаг там мә'налы сөзләр лексик мә'наја маликдир; мәсәлән, **мән, бир, торпаг, јухары, дур, көзәл** вә с.

Мәтн дахилиндә сөзләрин мә'насы үзәриндә апарылан мүшаһидәләр заманы шакирдләр чәтнлик чәкмәдән јәгин едирләр ки, һеч дә сөзләрин һамысы лексик мә'наја малик дејил; мәсәлән, тутаг ки, мүәллим һәмин мәгсәдлә ашағыдакы чүмләләр үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил едир:

- 1) Тут башыны уча, Бақы!
- Еј кәнчләшән гоча Бақы! (С. Р.)
- 2) Күнәш батды вә лампалар јанды.
- 3) Бәс китабларын һаны? вә с.

Шакирдләрә, әввәлчә мүстәгил мә'насы олан, сонра исем мүстәгил мә'насы әлмајан сөзләри көстәрмәк тәклиф олунур. Онлар мүстәгил мә'налы сөзләри мүәјјән етдикдән сонра, белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, һәмин чүмләләрдәки **еј, вә, бәс** сөзләри анчаг грамматик мә'на дашыјан сөзләрдир; бу чәһәтдән онлар лексик мә'наја малик олан сөзләрдән әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Даһа сонра шакирдләрә лексик мә'на дашыјан сөзләрин ејни заманда мүәјјән грамматик мә'на да кәсб етдији һаггында мүвафиг аңлајыш верилир. Онлара практик сурәтдә өјрәдилир ки, сөзүн грамматик мә'насыны мүәјјәнләшдирмәкдән сонра лексик мә'насына әсасланмаг мүһүм шәртдир. Мәсәлән, **севиич, хәјал, ингилаб, заман, јашајыш** вә с. сөзләрин мә'насыны (лексик мә'насыны) билмәдән онларын исим олдуғуну, ејни һансы грамматик мә'нада ишләндијини мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир.

Сөзүн мә'насы һаггында шакирдләрдә мүвафиг тәсәввүр јарадылмасы илә әлағәдар олараг, онлары ашағыдакы кимилә чалышмалар үзәриндә ишләтмәк мүмкүндүр.

1) Ашағыдакы сөзләри әлифба сырасы илә јазыб, мә'наларыны изаһ етмәјә чалышын.

Бел, иншаат, фәрәһ, горхмаз, атәш, сәрв, күкнар, орду, газ, хәсис, чөл, дүлкәр, күл, уча, һејрәт, чамаат, нәзәр, өлкә, мәтин, лөвһә, журнал, әввәл, зәриф, јығмаг, вар, доғру, од, пешә, раһат, тәзә, шүчаәт, ел.

2) Ашағыдакы сөзләрин һансы сәсләрә көрә фәргләндикләрини мүәјјәнләшдирин вә мә'наларыны изаһ един.

Мәс'ул—мәһсул, көз—көз, дост—тост, мәтин—мәтн, сәнәт—сәнәд, әср—әсир, кәср—кәсир.

3) Ашағыдакы сөзләри чүмләләрдә ишләдин.

Сурәт, сүр'әт, мәс'ул, мәһсул, көз, көз, сәнәт, сәнәд.

Сөзүн һәгиги вә мәчәзи мә'насы. Бу мөвзунун өјрәнилмәси шакирдләрин сөзүн лексик мә'насы һаггында олан тәсәввүрләрини даһа да кенишләндирир. Онлар өјрәнирләр ки, сөзләр өз һәгиги мә'насындан башга, мәчәзи мә'на да кәсб едә билирләр. Бу елми аңлајыш, шакирдләрин лексика һаггында олан биликләрини дәринләшдирир, сонракы мәрһәләләрдә, дилин бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри үзәриндә мүшаһидә апарә билмәләринә зәмин јарадыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мәчәзи мә'налы сөзләрдән шакирдләр чәтин истифадә едирләр. Онлар сөзүн мәчәзи мә'насыны, чох заман һәгиги мә'насындан ајырмагда чәтнлик чәкирләр. Бу чәтнлији арадан галдырмаг үчүн мүгајисә пријомундан истифадә етмәк даһа әлверишлидир. Мәсәлән, **гызыл гашыг—гызыл пајыз; дәрин дәниз—дәрин билик; ачы соған—ачы сөз; ушағын јухусу—тәбиәтин јухусу** вә с. ифадәләри мүгајисә едәрәк онлардан **гызыл, дәрин, ачы, јуху** сөзләринин һәм һәгиги, һәм дә мәчәзи мә'нада ишләнмәсинә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк олар.

Мәчәзи мә'налы сөзләрлә танышлыг заманы мүәллим шакирдләрин мүшаһидәси үчүн ја кичик бир мәтн, јахуд да бир нечә чүмлә тәклиф едә биләр. Мәсәлән:

1. Сара көрпәни **ојнадыр**, ону ағламаға гојмурду.
2. Далғалар гајығы **ојнадыр**, ора-бура атырды.
3. Тәзә шәһәрдә тикилән **даш** биналар көһнә евләрин јанында уча дағларә бәнзәјирди.
4. **Даш** гәлбли инсанлары нејләрдин, илаһи! (Ә. Сабир).

Мүшаһидә нәтичәсиндә шакирдләр мүәјјән едирләр ки, инсана мәхәус хусусијәтләри ифадә едән **ојнадыр** сөзү (1-чи вә 2-чи чүмләләрдә) чансыз әшјалар үзәринә кечдикдә өз һәгиги мә'насында дејил, мәчәзи (гејри-һәгиги) мә'нада ишләнир, јахуд да, әксинә, чансыз әшјаны тәјин едән **даш** сөзү (3-

чү чүмлэдэ) бэ'зэн инсана аид кејфијјэтлэ бағлы мә'нада иш-
лэдилэ билир (4-чү чүмлэдэ). Белэликлэ, шакирдлэр мәчази
мә'налы сөзлэрин нечэ эмэлэ кэлдијини, бэди эдабијјатда
тэсвир-ифадэ васитэлэри кими һансы мэгсэдлэ ишлэндијини
ејрәнирлэр.

Сөзлэрин һәгиги вэ мәчази мә'нада ишләнмәсинэ аид би-
ликлэри мөһкәмләндирмәк үчүн шакирдлэри ашағыдакы тип-
ли чалышмалар үзәриндэ ишлэтмәк олар:

1) Верилмиш сөзлэри мәчази мә'нада ишлэдин.

Дәмир, күмүш, полад, ојнамаг, јатмаг, ширин.

2) Верилмиш мәтндән мәчази мә'нада ишләнмиш сөзлэр
олан чүмлэлэри көчүрүн, һәм ин сөзлэрин алтындан хәтт чәкин.

3) Верилмиш мәтндән мәчази мә'налы сөзлэри сечин; он-
лары һәгиги мә'нада ишлэдиб, башга чүмлэләрдэ јазын.

4) Ашағыдакы сөзлэри һәм һәгиги, һәм дә мәчази мә'на-
да чүмлэләрдэ ишлэдиб јазын, онларын һансы нитг һиссәсинэ
аид олдуғуну сөјлэјин.

5) Инсана мөхсүс хүсусијјәтлэри дәнизэ аид едиб, дәннә
һаггында бир нечэ чүмлэдән ибарәт кичик инша јазын.

О м о н и м с ө з л э р. Омонимлэрлэ шакирдлэри таныш
едәрәк синфә шәкилләр кәтириб, онлар үзәриндэ мүсаһибә
апармаг олар. Мәсәлән: мүәллим топ (силаһ), топ (ојунчаг);
чај (ахар чај мәнзәрәси); чај (стәкана сүзүлмүш чај) шәкил-
ләрини шакирдлэрә кәстәриб, онлары ашағыдакы суаллар үзә-
риндэ дүшүнмәјә тәһрик едә биләр:

1. Бу шәкилләр арасында охшарлыг вармы?

2. Әввәлинчи ики шәклин вэ сонракы ики шәклин адла-
рында сәсләнмәсинэ көрә фәрг вармы?

3. Бәс һәм ин сөзлэр бир-бириндән нә илэ фәргләнир?

Шакирдлэр бу суаллар әтрафында дүшүнүб чаваб вер-
дикдән сонра ашағыдакы нәтичә алыныр:

Шәкилләр арасында охшарлыг јохдур; онлардан биринчи-
си силаһ, икинчиси ојунчаг, үчүнчүсү ахар чај, дөрдүнчүсү нә
ичилән чајын шәклидир. Әввәлинчи ики вэ сонракы ики шә-
кил јазылышына көрә ејни сөзлэ ифадэ олунур. Лакин он-
лар сәсләнмәсинэ көрә ејни олсалар да, мә'нача бир-бириндән
тамамилә фәргләнирлэр.

Белэликлэ, шакирдлэр өјрәнирлэр ки, ејни сәс тәркибинә
малик олуб, мүхтәлиф мә'на дашыјан сөзлэр омоним адланыр.
Белә сөзлэрин мә'насы јалныз ифадэ вә ја чүмлэ дахилиндә
мүәјјән едилә биләр.

Даһа сонра шакирдлэр мүхтәлиф чалышмалар үзәриндә
ишләмәклә дәрк едирлэр ки, омоним сөзлэр һәм ејни нитг һис-
сәсинә, һәм дә ајры-ајры нитг һиссәләринә аид ола билир; мә-
сәлән; ат сөзү бир мә'нада исим, башга мә'нада фе'лдир; мин
сөзү бир мә'нада сәј, башга мәнада фе'лдир; баш сөзү исә һәр
ики мә'насына көрә исимдир. Омоним анлајышынын мөһкәм-
ләндирилмәси илэ әлагәдар шакирдлэри ашағыдакы типли ча-
лышмалар үзәриндэ ишлэтмәк олар.

1) Ејни чүр сәсләнән ашағыдакы сөзлэр һансы мә'налар-
да ишләнмишдир?

Бел, јел, ај, тут, дил...

2) Верилмиш чүмлэләрдә омоним сөзлэрин алтындан хәтт
чәкин, онларын һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну кәстәрин.

3) Верилмиш ше'р парчаларындакы омонимлэри кәстә-
рин, онларын мә'нача бир-бириндән фәргини изаһ един вэ с.

С и н о н и м л э р. Синонимлэрин әсас хүсусијјәтини әла-
мәт, кејфијјәт, һәрәкәт вә һадисәләри, јә'ни онларын мүхтәлиф
сәс тәркибинә малик олуб, үмуми (ејни, јахын) мә'на ифадә
етмәсини шакирдлэр ибтидаи синифләрдән билирлэр.

IV синифдә онлар белә сөзлэри синонимләр ады алтында
өјрәниб вә бу һагда әсаслы, даһа системли биллик әлдә едир-
лэр. Онлар мүхтәлиф чалышмалар үзәриндә ишләмәклә прак-
тик олараг өјрәнирлэр ки, синоним сөзлэр ејни бир һадисә, әла-
мәт, кејфијјәт, һәрәкәт вә әшја билдирдији кими, ејни бир
мәфһумун мүхтәлиф мә'на чаларлығыны да ифадә едир.

Һәм ин синифдә мүәллим шакирдлэрин диггәтини синоним-
ләрин омоним сөзлэрин әксини тәшкил етмәсинә чәлб етмәли-
дир. Белә ки, омонимләр ејни сәс тәркибинә малик олуб, мүх-
тәлиф мә'налары ифадә етдији һалда, синонимләр мүхтәлиф
сәс тәркибли олуб, ејни вә ја бир-биринә јахын мә'наны ифадә
едир. Бунунла јанашы, шакирдлэрә синонимлэрин омонимләр-
дән фәргли олараг ејни нитг һиссәсинә аид олмасы һаггында
да мә'лумат верилмәси вәчибдир.

Синонимлэрин өјрәнилмәсинә аид апарылан ишин, нечә
дејәрләр, зирвәси онларын нитгимиздәки үслуби әһәмијјәтини
шакирдлэрә дәрк етдирмәклә әлагәдар олмалыдыр. Јени дәр-
ликдәки чалышмалар буна кениш имканлар јарадыр. Һәм ин
чалышмаларын васитәсилә шакирдлэр өјрәнирлэр ки, сино-
нимләр фикри дәгиг ифадә етмәкдә чүмлэдә ејни сөзлэрин тәк-
рарына јол вермәмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Мүәллим шакирдлэ-
рә синонимләрдән јерли-јериндә истифадә етмәк бачарығы
ашыламаға да хүсүсн диггәт јетирмәлидир.

Синонимлэр һаггында шакирдлэрин билик вэ бачарыгларыны мөһкэмләндирмэк үчүн мүхтәлиф типли чалышмалардан истифаде етмэк олар. Мәсәлән:

1) Күләк сөзүнә синоним олан һансы сөзләр вардыр? Олары чүмлэләрдә ишләдин.

2) Вәтән, исте'дад, әзиз, гәһрәман, уча, сулу сөзләринин синонимләрини тапыб сөjlәжин.

3) Мәтндә верилмиш синоним сөзләрин алтындан хәтт чәкиб һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну сөjlәжин.

4) Верилмиш чүмлэләрә мө'тәризәдәки сөзләрдән уjғун кәләнини әлавә едиб, чүмлэләри тамамлаjын вә с.

Антонимләр. Шакирдләр белә сөзләрлә («антоним» терминини ишләтмәдән) һәлә ибтидан синифләрдә таныш олурлар. Шакирдләр һәммин синифләрдә мүәллимин рәһбәрлиjи илә әксмә'налы сөзләри тапыб, чүмлэләрдә ишләдир, олар аид практик чалышмалары jеринә jетирир, әксмә'налы сөзләрин синонимләрини тапырлар.

IV синифдә исә бу саһәдә апарылан иш даһа да мүрәккәбләшдирилир. Шакирдләр антоним термининдән истифаде едир вә өjрәнирләр ки, формача мүхтәлиф вә мә'нача бир-биринә әкс олан сөзләр **антонимләр** адланыр. Бу синифдә шакирдләр тәкчә сөзләрин деjил, ифадәләрин дә антонимлиjи илә таныш олурлар. Оларә антоним сөзләрин һәмишә конкрет бир нитг һиссәси илә бағлы олмасы һаггында да мә'лумат верилир. Мәсәлән: **севинч—кәдәр** (исим), **ири—хырда** (сифәт), **әввәл—сонра** (зәрф) вә с.

Антонимләрә аид шакирдләрин билик вэ бачарыгларыны мөһкәмләндирмэк үчүн мүхтәлиф чалышмалардан истифаде етмэк олар:

1) Верилмиш сөзләри нитг һиссәләринә көрә (исим, сифәт, фе'л) үч сүтунда jазын, сонра һәммин сөзләрә, онларын антонимләрини әлавә един.

2) Верилмиш антонимләри ажры-ажры чүмлэләрдә ишләдин.

3) Верилмиш сөзләрин антонимләрини тапыб, jан-jана jазын.

IV синифдә лексика үзрә кечилмишләрин тәкрарыны апармаг үчүн дә програмда хүсуси саат ажрылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Бу тәкрар әсасән, үмүмиләшдирмә характерини дашымалы вә шакирдләрин һәммин саһәдә әлдә етдикләрин билик вэ бачарыглары даһа да мөһкәмләндирмәjә көмәк етмәлидир.

IV СИНИФДӘ ӘДӘБИJАТ ТӘДРИСИ

Шәмистан МИКАJЫЛОВ,
педагожи елмләр намизәди

Өлкәмиздә елм, мәдәниjјәт, маариф бөjүк сүр'әтлә инкишаф едир. Инди адамлар мүхтәлиф jол вә васитәләрлә әтраф мүһит һаггында даһа кениш, даһа дәрин мә'лумат алырлар. Совет елми тәбиәт вә чәмиjјәт һаггында jени кәшфләрлә зәңкинләшир. Мәһз буна көрә мәктәблиләрә дә даһа әтрафлы, даһа дәрин билик вермәк зәрурәти меjдана чыхыр. Әкс һалда шакирдләрин зәһни инкишафы һәjатын тәләбиндән кери галар. Бу һәjати тәләбин нәтичәси оларәг, Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин мәктәб һаггында гәрары илә әләгәдар маариф саһәсиндә бә'зи дәjишикликләр едилди. Өлкәмиздә апарылан експериментал jохламаларә әсасән партиjа вә дөвләтимиз 1966-чы илин ноjабр ажында мәктәб һаггында jени ганун верди. һәммин ганунда көстәрилир ки, ибтидан тәһсил үч илдә тамамланыр, IV синиф фәнләр системинә кечир. Мәктәб һаггында верилән ганундан сонра тәдрис програмларынын вә дәрәс китабларынын jенидән ишләнмәси гаршыда дуран мүһүм вәзифә олур.

1971—72-чи дәрәс илиндән jени програм әсасында тәртиб олунмуш IV синфин «Әдәбиjјат» дәрәслиjи мәктәбләримизин истифадәсинә вериләчәкдир. Бу дәрәсликдә шифаһи вә jазылы әдәбиjјатын ән марағлы нүмунәләри верилмишдир. Доғрудур, бу вахта гәдәр IV синфин «Ана дили» дәрәслиjиндә верилән оху материаллары да бәдни әдәбиjјатдан көтүрүлмүш нүмунәләрдән ибарәт иди. Лакин бу материалларын системи вә гурулушу арасында мүәjјән фәрг вардыр. Бу фәргги jарадан, һәр шеjдән әввәл, тәдрис фәннинин ады, онун мәгсәд вә вәзифәләридир. Инди бу синифдә тәдрис фәннинин ады «Ана ди-

ли» дежил, «Әдәбијјат»дыр. Бу синифдә ибтидан әдәбијјат кур- сунун әсасы гојулур. Она көрә дә IV синифдә өјрәдилән әдәби материаллар шакирдләрин оху габилијјәтини инкишаф етдир- мәклә јанашы, онлара әдәбијјатшүнаслыг, бәдин әсәрин идрак әһәмнәјјәти вә с. һаггында да садә билик вермәк мәгсәди кү- дүр. Бу чәһәтдән «Әдәбијјат» дәрслијинин гурулушу вә мате- риалларын мәзмуну «Ана дили» (ибтидан мәктәбин IV синифи үчүн) дәрслијиндән, демәк олар ки, әсаслы сурәтдә фәрглә- нир.

IV синифдә әдәбијјат дәрси дејән мүәллимләрә көмәк мәг- сәди илә бу мәгаләдә һәммин синиф үчүн јазылмыш «Әдәбијјат» китабынын гурулушу вә онунла ишләмә принципи һаггында мүхтәсәр данышмағы лазым билирик.

Бу дәрслији фәргләндирән әсас хүсусијјәт нәдән ибарәт- дир вә мүәллим тәдрис просесиндә нәји нәзәрә алмалыдыр?

Дәрслик, материалларын характеринә көрә беш бөлмәјә ајрылмышдыр. Биринчи бөлмәдә шифаһи халг әдәбијјаты нү- мунәләри (халг нағыллары, аталар сөзү, тапмачалар) вә онла- рын хүсусијјәтләри һаггында мәлумат верилир. Бу нүмунә- ләрин верилмәсиндә әсас мәгсәд шакирдләри халг мүдриклији илә таныш етмәк, әсрләрдән бәри халгын јарадычылыг сүзкә- чиндән кечән нүмунәләрдә бөјүк әхлаги-тәрбијәви фикирләр ифадә олундуғуну аңлатмагдыр. Бу бөлмәдә Азәрбајчан ши- фаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри илә јанашы, гардаш халгла- рын шифаһи әдәбијјатындан да нүмунәләр верилмишдир. Мү- әллим бу нүмунәләр һаггында сөһбәт ачаркән бүтүн халгла- рын истәк вә арзулары (азадлыг уғрунда мүбаризә, доғручу- луг, дүзлүк, әмәјә мүнәсибәт вә с.) арасындакы јахынлыгы шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр.

Икинчи бөлмәдә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин тәсири нәтичәсиндә јазылан нағылвари әсәрләр, әкәр демәк мүмкүнсә, мүәллифи мәлум олан нағыллар верилмишдир. Бу бөлмәдә верилән әсәрләр шифаһи халг јарадычылыгы нүмунә- ләринин јазылы әдәбијјата тәсирини, бунларын бир-бири илә үзви бағлылығыны шакирдләрә чатдырмаға кениш имкан ве- рир. Мүәллим бу чәһәти нәзәрә алмалы вә бу барәдә шакирд- ләрин билијинә мүвафиг шәкилдә сөһбәт апармалыдыр. Һә- мин бөлмәдә бөјүк һуманист шаиримиз Низами Кәнчәвинин јарадычылыгы үзрә ишләниш бир нечә һекајә («Фитнә», «Шаһын достлуғу», «Ики рәссам») верилмишдир. Бу нүмунә- ләр мүәјјән әхлаги фикирләр ифадә етмәклә јанашы кәләчәк- дә Низами јарадычылығынын шакирдләр тәрәфиндән јахшы

баша дүшүлмәси үчүн дә әһәмнәјјәтлидир. Јери кәлдикчә, мү- әллим һәммин әсәрләрин васитәсилә классик әдәбијјатымызын идеја-тәрбијәви чәһәтини шакирдләрә чатдырмаға тәшәббүс көстәрмәлидир.

Үчүнчү бөлмәдә тәбиәт көзәлликләри, онун горунмасы илә әлағәдар, дөрдүнчү бөлмәдә Октјабр ингилабы илә, Ленинлә, бу күнкү һәјәтлә бағлы олан, бешинчи бөлмәдә исә тари- хи кечмишә, азадлыг уғрунда мүбаризәјә һәср олунмуш әсәр- ләр верилмишдир.

Дәрслијин бүтүн бөлмәләриндә верилән бәдин материал- лар дашыдығы мәгсәдә көрә ики група бөлүнүр:

а) биләваситә тәлим материалы. Бу әсәрләрин тәдриснә програмда хүсуси саат верилир (мәсәлән, «Ағ атлы оғлан» — 3 саат, «Јај сәһәри» — 1 саат, «Чүтчү» — 1 саат, «Гырмызы галс- тук» — 2 саат вә с.).

б) шакирдләрин әдәби биликләрини дәринләшдирмәјә, нитгләринин инкишафына көмәк едән, мүталиә марағыны ар- тырмаг мәгсәди күдән әләвә материаллар. Бу материалларын өјрәнилмәсинә програмда саат верилмәдији үчүн синифдә он- лар үзәриндә иш апармаг да тәләб олунмур. Әләвә оху мәгсә- ди илә верилән әсәрләр дә һәср олундуғу мөвзу илә әлағәдар олараг јухарыда көстәрилән бөлмәләрдә јерләшдирилмишдир. Дәрсликдә әләвә оху мәгсәди илә верилән әсәрләри програм материалларындан фәргләндирмәк үчүн башлығын јанында улдуз ишарәси гојулмушдур. Бундан башга, биләваситә си- нифдә охуначаг әсәрләрин ахырында суал вә тапшырыг верил- миш, әләвә оху мәгсәди илә китаба дахил едилән әсәрләрә суал вә тапшырыг јазылмамышдыр. Әлбәттә, дәрсликдә биринчи әләвә оху материалы улдузла ишарә олунуб, сәһифәнин аша- ғысында гејд верилмишдир. Буна бахмајараг, бир даһа мү- әллимләрин нәзәринә чатдырырыг ки, програм материалы илә әләвә оху үчүн верилән әсәр бир-бири илә әвәз едилмәсин.

Мүәллим һәр бир әсәри (програм материалыны) програм- да көстәрилән саатлара ујғун шәкилдә планлашдырмалы вә шакирдләри онун мәзмуну, идејасы үзәриндә дәриндән ишләт- мәлидир. Буну тәләб едән одур ки, IV синиф шакирдләринин әдәбијјатдан билик сәвијјәси һәммин материалларын нә дәрә- чәдә мәнимсәнилмәси илә мүәјјән олунур. Јухарыда гејд олун- дуғу кими, биләваситә синифдә үзәриндә иш апарылачаг һәр бир әсәрин сонунда мәзмуну, ондан чыхарылан әхлаги нәти- чәјә вә јери кәлдикчә поетик чәһәтә аңд суал вә тапшырыглар верилмишдир. Фикримизчә, суал-тапшырыглар әсәр үзәриндә

шакирдлэри һэртэрэфли ишлэтмэје имкан верир. Әкэр мүэллим шакидлэри һэр һансы бәдии әсэрлэ әлагәдар верилмиш суал-тапшырыг әсасында ишләдәрсә, онлар һәмнин әсәрин мазунуну јахшы мәнимсәјәр, тәрбијәви чәһәтини дәрк едәр.

Программа тәдрисинә саат верилән бә'зи әсәрләрин («Ағ атлы оғлан», «Гызулдуз, Јашар вә Нурнәнә», «Алај оғлу» вә с.) һәчми хејли кенишдир. Бу дәрсликлә ишләјән мүәллимләр илк нәзәрдә белә фикирләшә биләрләр ки, бу һәчмдә әсәри ики-үч саат әрзиндә охујуб ахыра чатдырмаг чәтиндир.

Әлбәттә, синифдә белә әсәрләрин бүтөвлүклә охусуну тәшкил етмәк чәтиндир вә бу вачиб дә дејилдир. Дәрсликдә верилән ири һәчмли әсәрләрин мазмуну IV синиф шакирдләринин јаш вә билик сәвијјәсиндән јүксәк дејил, әксинә мазмун мараглы, шакирдләрин диггәтини чәлб едәндир. Бу синифдә әдәбијјат тәдрисиндә әсас мәгсәдләрдән бири шакирдләри тәдричән кениш һадисәләри ардычыл, мәнтиги шәкилдә данышдырмага өјрәтмәкдир. Бу, шакирдләрдә бәдии нитги вә тәфәккүрү инкишаф етдирмәк үчүн әсас васитәләрдән биридир. Белә ири һәчмли әсәрләрдән мүәјјән бир һиссә вермәк вә јахуд бир гәдәр дә чох ихтисар етмәк оларды. Лакин онда әсәрин сүжети гырылыр, һадисәнин әввәли вә сону шакирдләрә мә'лум олмур, шакирдләр әсәрдә данышылан һадисә һаггында там тәсәввүр әлдә едә билмирләр. Бир мүддәттән сонра дәрсликдә верилән һиссәнин мазмуну да унудулур. Һәр һансы әсәрдән мүәјјән бир парча сечиб дәрсликдә вермәк даһа чох ашағы синифләр (II — III) үчүн сәчијјәвидир. Чүнки белә парчаларын верилмәсиндә әсас мәгсәд шакирдләрә оху вәрдиши ашылмаг вә әдәбијјатла таныш етмәкдир. IV синифдә ибтидан әдәбијјат курсуна гәдәм гојулдуғу үчүн инди шакирдләрә нисбәтән кениш, онларын үмуми инкишафына көмәк сдән әсәрләр тәгдим едилмәлидир. Бу чәһәт нәзәрә алынараг ири һәчмли әсәрләрдән «Ағ атлы оғлан», «Гызулдуз, Јашар вә Нурнәнә», «Алај оғлу» вә с. дәрслијә дахил едәркән һадисәләрин бүтөвлүјүнү сахламаг, сүжетин гырылмаасыны көзләмәк әсас принцип кими көтүрүлмүшдүр. Она көрә дә мүәллим белә әсәрләри синифдә бүтөв шәкилдә охутмаг үзәриндә дүшүнмәлидир. Белә ири һәчмли әсәрләрин анчаг бир һиссәсини синифдә охутурмагла кифајәтләнмәк олар. Галан һиссәни шакирдләрин евдә охумасына наил олмаг лазымдыр. Һәчмчә кениш әсәрләрин мазмуну үзәриндә апарылан ишин мүвәфәғијјәти, әсәрин мәнимсәдилмәси синифдә мүәллимин рәһбәрлији илә, јахуд евдә шакирд тәрәфиндән мүстәгил тәртиб

едилән пландан асылыдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләрдә план тәртиб етмәк вәрдиши јаратмага мүәллим чидди фикир вермәли, әсәрләрин тәдрисинә верилән саатлардан максимум дәрәчәдә сәмәрәли истифадә етмәлидир. План тәртиб етмәкдә шакирдләрә елә истигамәт верилмәлидир ки, һәм әсәрин мазмуну, һәм ондан чыхарылан нәтичә (јахуд идеја), һәм дә бәдии чәһәти үзәриндә иш апармага имкан версин.

Бәдии әдәбијјат һәјаты дәрк етмәк васитәсидир. Бу о дәмәкдир ки, бәдии әдәбијјатда да һәјат, тәбиәт, чәмијјәт һаггында инсан тәсәввүрүнү кенишләндирән вә дәринләшдирән фикирләр верилир. IV синфин «Әдәбијјат» дәрслијиндә дә белә материаллар аз дејил. Әлбәттә, бу синиф шакирдләринин әдәби биликләри һәлә формалашмадығындан әсәрләрин бу чәһәтинә мүстәгил мүнасибәт көстәрмәкдә чәтинлик чәкирләр. Мүәллим истәр әсәрин охусу вә истәрсә дә мазмунун сорушулмасы заманы бу мүһүм чәһәти диггәт мәркәзиндә сахламалы, әсәрдә тәһкијә, тәсвир васитәсилә верилән мә'луматы шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр. Мәсәлән, Андерсенин «Илин әһвалаты» адлы әсәри илк нәзәрдә ади нағыл тә'сири бағышлајыр. Лакин бу нағыл фонунда илин фәсилләри, гушларын һәјат тәрзи һаггында ушаглар үчүн мараглы елми мә'лумат верилир. Јахуд А. Шаигин «Көч» һекајәсиндә чох көзәл, руһа гита верән, охучуну тәбиәти севмәјә чағыран пејзажла јанашы, Гызылгуш өз баласыны нечә јемләмәси, инсанлар тәрәфиндән онун тутулуб әһлилләшдирилмәси, пәләнкин ов етмәси, ајынын һәјат тәрзи һаггында олдугча мараглы мә'лумат верилир. Мүәллим оху просесиндә белә мә'луматлар васитәсилә шакирдләри һәјаты өјрәнмәјә истигамәтләндирмәлидир.

Дәрсликдә, бир гајда олараг, әсәрләри тәдрис олунан јазычы вә шаирләрин тәрчүмеји-һалы һаггында мә'лумат верилмир. Лакин дәрслијә дахил олан бәдии материалларын бәзиләри мүәјјән әдәби сималарын һәјатына һәср едилмишдир. Мәсәлән, «Јазы јазанда», «Мүәллимә һөрмәт» белә әсәрләрдәндир. «Јазы јазанда» бөјүк халг шаири М. Ә. Сабир ушаглыг, моллахананда охудуғу илләрә һәср едилмиш јығчам бәдии әсәрдир. «Мүәллимә һөрмәт» һекајәсини (буна очерк дә демәк олар) исә С. Рүстәм өз мүәллими С. С. Ахундовун мүәллилик фәалијјәтинә һәср етмишдир. Бу әсәрләрин һәр икиси һәмнин сәнәткарларын һәјаты һаггында мүәјјән тәсәввүр верир. Доғрудур, һәмнин әсәрләр әләвә оху материалы кими верилир. Лакин мүәллим бу материаллар һаггында сөһбәт ач-

на чох мүасир, елм вә техниканын наилијјәтләри илә ушагла-
рын күндәлик һәјатда мүшаһидә етдикләри әшјалар, һадисә-
ләрлә әлағәдар олан тапмачалар сечилмишдир. Дәрсликдәки
тапмачаларын чавабы ән'әнәви гәјдада (һәр тапмачанын ча-
вабы өз јанында) дејил, гарышыг верилмишдир. Белә ки,
тапмачалар онлуглара ајрылмыш вә һәр он тапмачанын ча-
вабы гарышыг верилмишдир. Чаваблар ичәрисиндән һәр тап-
мачанын чавабыны сечмәк шакирддән тәләб олунур. Мәсәлән,
нүмунә үчүн дәрсликдә ајрылмыш онлуглардан бирини бура-
да нәзәрдән кечирәк:

1. Дүнјаны бәзәр, өзү лүт кәзәр.
2. «Мән»дә дә вар,
«Сән»дә дә вар,
«Инсан»да да вар,
«Адам»да јох.
3. Ағ тала, гара тохум,
Әлим илә әкәрәм
Дилим илә бичәрәм.
4. Ағача чыхдым адамла,
Бир нәлбәки бадамла,
Нә дили вар, нә агзы
Өзү данышыр адамла.
5. Күчү алыр назик телдән,
Хәбәр верир һәр бир елдән.
6. Чағырырам һүндүрдән,
Сәси кәлир кәндирдән
7. Бир балача фанарам,
Кибритсизчә јанарам.
8. Јох түстүсү, јох һисл,
Ев гыздырыр истиси.
9. Чаны тахта,
Ганы бензин,

Үрәк дәмир,
Ајаг резин.

10. Инсан дејил, нәфәси вар,
Пәләнк дејил, нә'рәси вар,
Јеријир дәмир үстә,
Каһ јејин, каһ аһәстә.

Бу он тапмачанын чаваблары: «китаб, паровоз, телефон, газ,
електрик лампасы, ијнә, автомобил, «Н» һәрфи, радио, јазы»
шәклиндә гарышыг верилмишдир.

Мүәллим тапмачаларын дәрсликдә верилмәси принципини
нәзәрә алмалы, тапмачанын мәзмунуна көрә чаваб ахтармағы
шакирдләрә хатырлатмалыдыр. Шакирдләрә демәк лазымдыр
ки, тапылачаг әшјанын әламәтләри тапмачанын өзүндә деји-
лир. Мәсәлән, «чаны тахта, ганы бензин, үрәк дәмир, ајаг рез-
ин» тапмачасында автомобилдин әламәтләри садаланыр. Бу
әламәтләрин көмәји илә шакирд верилмиш чавабларын ичәри-
синдән «автомобил» сөзүнү сечир.

Дәрсликдә верилән әлавә материалын охунмасына мүәл-
лим сојугганлылыг көстәрә билмәз. Бу материаллар үзрә си-
нифдә иш кетмәмәсинә бахмајараг, мүәллим онларын шакирд-
ләр тәрәфиндән охунмасына истигамәт вермәли вә јери кәл-
дикчә, мүхтәлиф јолларла һәмин материаллар әтрафында мү-
саһибә апармалыдыр. Бунун үчүн синифдәнкәнар охуја ајры-
лан саатлардан, нитг инкишафына верилән вахтдан истифадә
етмәк олар.

Елә материаллар вар ки, онларын програм материалы
илә әлағәләндирилмәси вачибдир. Мәсәлән, «Ағыллы инсан вә
дәли Күрүн нағылы» әсәринә програмда саат верилир. «Ба-
кыја Күр кәлир» ше'ринә вахт верилмир, әлавә оху үчүндүр.
Лакин бу ики әсәри бир-бири илә әлағәләндирмәк лазымдыр.
Анчаг бу заман шакирдләр инсан әлинин нәјә гадир олду-
гуну анлајар.

Әкәр мүәллим тәдрис просесиндә дејиләнләри нәзәрә алса,
шакирдләрин әдәби биликләри програмын тәләбинә чаваб ве-
рә биләр вә дәрслик, фикримизчә тә'лимә истәнилән сәвијјәдә
хидмәт едәр.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал 1. Сыфыр сөзүнө саитлө башланан шөкилчи артырылдыг да көкүн саити дүшүрмү? Һөмин сөз һансы нитг һиссәсинә айддыр?

Суал 2. «Азәрбајчан дилинин орфографијасы лүгәтиндә һәм чизки, һәм дә чизки кетмишдир. Бунларын һансы дүзкүндүр?

Чаваб 1. Сыфыр сөзүнү формача дәјишдирәркән **сыфыр, сыфра, сыфрын** шөклиндә јазмаг мөгбул сајылмыр; демөк, һөмин сөзә саитлө башланан шөкилчиләр артырдыг да онун көкүндәки сон саитин дүшмәси һадисәси баш вермир.

Сыфыр сөзү нитг һиссәсинә көрә сајдыр—мигдар сајыдыр. Бүтүн мигдар сајлары јазыда һәм һәрфләрлө, һәм дә рөгөмлө ифадә олуна билдији кими, сыфыр да һәм һәрфләрлө, һәм дә рөгөмлө (0) ифадә олувур.

Чаваб 2. Чизки сөзү әслиндә чызмаг сөзүндөндир. Демөк, онун ч илө јазылмасы даһа дүзкүндүр. Орфографија лүгәтиндә һөмин сөзүн чизки шөклиндә верилмиш варианты, көрүнүр, механики сөһв кими кетмишдир.

Суал 1. Орфографија лүгәтиндә **әһвали-руһијә** сөзүнүн биринчи тәрәфи и илө верилдији һалда, һөмин сөз мөтбуатда чоһ заман **әһвал-руһијә** шөклиндә ишләдилер. Һансы дүзкүндүр?

Суал 2. Чевир(мөк) сөзүнү чевирин (Кағызын о бири үзүнү чевирин) вә чеврилди (О, саға чеврилди) шөклиндә ишләдөркән нә үчүн биринчи мисалда сөз көкүнүн сон саити дүшмүр, икинчи һалда исә дүшүр? Аһы, һәр ики һалда чевир сөзүнә әлавә олуна шөкилчи саитлө башланыр. Хаһиш едирәм, бунун сәбәбини изаһ едәсиниз.

Суал 3. «Ашағы ајыблы кәндинин сол саһили гызылкүл коллары илө өртүлмүшдүр» чүмләсиндә мөкәр саһил сөзү јериндә ишләнибми? Кәндин дә саһили олармы?

Суал 4. Бөјүк Дәһнә, Кичик Дәһнә сөзләри чүмлөдә ишләнөркән һөмин бирләшмәләрин биринчи тәрәфи чүмлө үзвүнә көрә тәјин олмурму? Әкәр олмурса, нә үчүн?

Г. Әлијев — Ермәнистан ССР, Сисијан рајону.

Чаваб 1. **Әһвали-руһијә** сөзү бирләшмәдир; дилимизә фарс дилиндән кечмишдир. Һөмин дилин изафәт бирләшмәләринә мөһсус грамматик хүсусијәти өзүндә сахламышдыр (зүлфи-пәришан, тәр-чүмеји-һал, нөгтеји-нәзәр вә с. сөзләр кими), һөмин сөзүн јазылышы орфографија лүгәтиндә мөһз јухарыда кәстәрилдији шөкилдә верилмишдир. Лакин бу да доғрудур ки, сон вахтларда мөтбуатда **әһвали-руһијә** дејил, **әһвал-руһијә** јазылыр. Бу о демөкдир ки, бир сыра

башга сөзләр кими, һөмин сөз дә јазылышына көрә һәләлик сабитләшмәјән сөзләр сырасына кечмишдир. Ола билсин ки, онун јазылышыны мөһз белә (и-сиз) гәбул етмөк үчүн дә мөјјән әсас вардыр. Мәлум олдугу үзрә, **әһвали-руһијә** «руһун әһвали» демөкдир. Көрүндүјү кими, нәзәрдә тугулан мөһнаны о гәдәр дә дәгиг ифадә етмир. **Әһвал-руһијә** исә, бир нөв, иш-күч, дөфтәр-китаб, тахта шалбан вә с. мурәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси принципинә ујғун бир шөкилдә, јәһни јаһын мөһналы сөзләрдән дүзүлән мурәккәб сөз кими сәсләнир. «Коммунист» гәзетиндә вә дикәр мөтбуат органларында **әһвали-руһијә** әвәзинә, **әһвал-руһијә** ишләдилмәси, көрүнүр, бу мұлаһизә илө әлағәдардыр. Һәр һалда һәләлик һөмин сөзүн јазылышынын нә чүр гәбул олуначағыны индидән сөјләмөк чәтиндир. Орфографија лүгәтинин јени нәшриндә, јәһгин ки, онун јазылышындакы икилик арадан галдырылачагдыр.

Бу дејиләнләрдән нәтичә чыхарараг **әһвали-руһијә** сөзүнү шакирдләрин **әһвал-руһијә** шөклиндә јазмаларыны онлара ирад тутмамаг — сөһв һесаб етмөк олмаз.

Чаваб 2. Чевир(мөк) фе'ли јазылышына, јәһни өзүндән сонра саитлө башланан шөкилчи кәлдикдә көкүнүн сон саитинин дүшүб-дүшмәмәсинә көрә **синиф, өмүр, ағыз, шөкил** вә с. кими икиһечәли сөзләрдән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Белә ки, **синиф, шөкил, оғул** вә с. гисимдән олан сөзләрдә сон саитин дүшмәси онлара, әсасән сөздәјишдиричи шөкилчиләрин артырылмасы нәтичәсиндә баш верә билир; мөсәлән, **синиф—синфин, шөкил—шөкли** вә с. Әслиндә бу һадисә сәсдүшүмү (елизија) дејил, гапалы саитин гүввәтли редуксијасы (зәифләмәси) илө әлағәдардыр.

Азәрбајчан дилиндә гапалы саитләрин редуксијасы јалһыз вурғусуз һечаларда баш верә билир. Бу баһымдан чевир(мөк) сөзүнү фе'лин әмр шөклинин икинчи шөһс чәминдә ишләдөркән в саитиндән сонракы и саити гәтијјән тәләффүздән дүшә билмәз; чүнки һөмин саит вурғу алтына дүшүр. Лакин бу фәкт чевир(мөк) сөзүндә сон саитин дүшүб-дүшмәмәси мөсәләсини һәлл етмөк үчүн һәлә тутарлы әсас вермир. Аһы, нәчә олур ки, чеврилди, чеврә, чеврилмиш сөзләриндә көкә артырылан шөкилчиләр (саитлө башланан шөкилчиләр) онун сон саитинин (и саитинин) дүшмәсинә сәбәб олур, лакин чевирир, чевирәрәм вә с. сөзләрдә һөмин һадисә өзүнү кәстәрә билмир? Бу, доғрудан да марағлыдыр. Мөсәләјә диггәтлө вә дәриндән јанашдыг да мөјјән олур ки, чевир сөзүнү јазылышына көрә **исим, өмүр, шөкил** вә с. кими сөзләрлө ејни група даһил етмөк олмаз. Белә ки, һөмин сөздә (чевир сөзүндә) көкүн сон саитинин дүшмәси јалһыз сөз јарадычылығы просеси илө әлағәдардыр. Бу о демөкдир ки, чевир сөзүнә аһчаг сөздүзәлдичи шөкилчи (саитлө башланан) артырылдыг да онун сон саити дүшүр; мисаллара диггәт јетирәк: **чевир+ил(мөк) — чеврил(мөк), чевир+ә — чеврә, чевир — ил+миш — чеврилмиш**, һөмин сөзә саитлө башланан сөздәјишдиричи шөкилчиләр (јәһни онун аһчаг формасыны дәјишдирән шөкилчиләр) артырдыг да исә бу просес баш вермир; мөсәлән, чевир+ир—чевирир, чевир+ин—чевирин вә с.

Ејни һадисәни ајыр(маг) фе'линдә дә мұшаһидә етмөк мүмкүндүр. Белә ки, бу сөздә дә гапалы саитин дүшмәси сөз јарадычылығы просеси илө бағлы фонетик һадисәкими өзүнү кәстәрир; мөсәлән, һөмин сөздән — ы шөкилчиси васитәсилә сифәт дүзәлтдикдә о, фоне-

буд олмајан бир орфографик, дурғу ишарәси вә ја үслуб сәһвинә көрә онун јазысынын гижәтини гәтијјән азалтмағ олмаз. Бу, јазы ишларинин гижәт «нормалары» һағғында Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин мәлум тәлиматындан чыхан нәтичәдир.

Әлбәттә, сәһбәт шакирдин иншасындакы конкрет бир веркүл сәһвиндән кедир. Иншаны һәммин шакирдин нә дәрәчәдә мүвәффеғијјәтлә јеринә јетирмәси бизә мәлум дејил. Әкәр онун јазысынын башлыча мәзијјәти һәчминин бәјүклүјүндә — 9 сәһифәдән ибарәт олмасында дырса, буну һеч дә әсас мејар һесаб етмәк олмаз. Үмумијјәтлә, иншанын мүвәффеғијјәтини онун һәчминдә јох, мәзмунунда, савадлы јазылмасында көрмәк лазымдыр. X синиф шакирдинин бә'зән 3—4 сәһифәлик нөгсансыз јазысыны да «5» гижәтә лајиг һесаб етмәк олар. Бә'зән исә 10—12 сәһифәлик иншада шакирдин көркин зәһмәти, әмәји нәтичәсиз гала биләр.

Суал 1. «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»нда көстәрилик ки, (113-чү маддә) ад вә ата адынын ғысалтмасы сәтрин сонунда гојула билмәз. Мәтбуатда бу гајдаја риәјәт олунмасыны нә илә изаһ етмәк олар?

Суал 2. «Бақы бајрам едир» чүмләсиндә **Бақы** сөзү, «Мән Фүзулини охудум» чүмләсиндә **Фүзулини** сөзү чүмлә үзвләринә көрә тәһлилдә һансы суаллара чаваб олар?

Б. Мә'симов — Ермәнистан ССР.

Чаваб 1. Ад вә ата адыны ғысалтмасыны сәтрин сонунда сахлајыб, фамилијаны бүтөвлүкдә о бири сәтрә кечирмәк, гәбул олунмуш гајдалара көрә, әлбәттә, дүзкүн дејил. Лакин мәтбуатда, хүсусән гәзетләрдә бә'зән белә һаллара јол верилмәси, мүйјән дәрәчәдә, чапиши илә — гәзетдәки сүтунларын дарлығы илә әлағәдардыр. Әлбәттә, корректорлар дигәтлә олсалар, нечә дејәрләр, буна да әлач тапа биләрләр. Сөзүн сәтрдән-сәтрә кечирилмәси гајдаларында бу, о гәдәр дә чидди вә кобуд сәһв кими нәзәрә чарпмыр. Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр јазыда һәммин гајдаја риәјәт етсинләр. Әкәр олар өз јазыларында бунула әлағәдар сәһвләрә јол верәрләрсә, мүәллим һәммин сәһвләри тәһһи етмәли, лакин јазы ишинин гижәтләндирилмәсиндә нәзәрә алмамалыдыр.

Чаваб 2. «Бақы бајрам едир» вә «Мән Фүзулини охудум» чүмләләринин һәр икисиндә **Бақы** вә **Фүзулини** сөзләри метонимијадыр. Бу, о демәкдир ки, әввәлинчә чүмләдә **Бақы** сөзү «Бақынын адамлары», «Бақынын әһалиси», «Бақыда јашајанлар» мә'насыны; сонракы чүмләдә **Фүзулини** сөзү исә «Фүзулинин әсәрләрини» мә'насыны ифадә едир. Буну нәзәрә алмагла һәммин сөзләрин чүмләдә һансы үзв вәзифәсиндә ишләндијини мүйјән етмәк чәтин дејил. Онларын һансы суала чаваб олмасы, фикримизчә, һәлледичи амил сајыла билмәз. Икинчи чүмләдә Фүзулини сөзүнә кими? суалыны да версәк, ону нәји? суалы илә дә бағласағ, һәр һалда, тамамлығ олмасына шүбһә јохдур; «Фүзулинин әсәрләрини» анлајышыны нәзәрдә тутдугда, әлбәттә, нәји? суалыны вермәк даһа мүнәсибдир. Биринчи чүмләјә кәлдикдә исә **Бақы** сөзү ичтимаи чәһәтдән активи, јә'ни бу ад алтында «Бақынын чамааты» нәзәрдә тутулдуғу үчүн она ким? суалыны вермәк лазымдыр; Ким бајрам едир? Бақы.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУЈУН

ӘДӘБИЈАТЫМЫЗЫН ТӘДРИСИ ТАРИХИНӘ ДАИР

«Маариф» Нәшријјаты Чамал Әһмәдовун «Азәрбајчан әдәбијатынын тәдريس тарихиндән» адлы китабыны бурахмышдыр.

Китабын биринчи фәслиндә Горн мүәллимләр семинаријасынын јетишдирмәси вә оранын мүәллим Фиридунбәј Көчәрлинин методик көрүшләриндән бәһс олунур. Мүәллиф көстәрилик ки, Ф. Көчәрли бүтүн шүүрлу һәјатыны халғынын инкишаф вә јүксәлишинә сәрф етмиш, XX әср Азәрбајчан ичтимаи фикринин бир сыра вачиб проблемләри илә чидди мәшғул олмушдур. Мәлум сәбәбләр үзүндән узун мүддәт бу көркәмли шәхсијјәтин зәнкин ирси өјрәнилмәсә дә, онун әдәбијатшүнаслығ вә тәнгиди фикир тарихиндәки хидмәтләринә, ичтимаи-фәлсәфи көрүшләринә аид тәдгигатчыларымыз мүхтәлиф дөврләрдә, хүсусилә сон илләр чидди елми-тәдгигат әсәрләри јаратмышлар. Һәммин әсәрләрдә Ф. Көчәрлинин педагожи фәалијјәти һағғында әһәмијјәтли мұлаһизәләр сөјләнилсә дә, онун јарадычылығынын бу чох мүнүм саһәси һәлә дә өз елми һәллини тапмамышдыр. Һалбуки көркәмли педагогун мәктәб, маариф педагожи вә методик фикрә даир елә оријинал мұлаһизәләри, өзүнәмәхсус көрүшләри вардыр ки, олар хүсуси тәдгигат тәләб едир.

Һәммин фәслин биринчи һиссәсиндә Ф. Көчәрлинин педагожи-методик көрүшләринин формалашдығы зәминдән бәһс едиләр.

Икинчи һиссәдә Ф. Көчәрлинин методик көрүшүндә мүәллимин шәхсијјәти, онун шакирд үчүн нүмунә олмасы мәсәләсиндән данышылыр.

Үчүнчү һиссәдә ана дили вә әдәбијат дәрсликләринин мәзмуну вә тәртиб принципләриндән вә дөрдүнчү һиссәдә исә бәдиә әсәрләрин тәдريس олунмасына даир Көчәрлинин елми-методик мұлаһизәләри шәрһ олунур.

Икинчи фәслидә «Рәшидбәј Әфәндијевин методик көрүшләри»ндән бәһс едиләр. Бурада көстәрилик ки, XX әср Азәрбајчан Маарифинин көркәмли нүмајәндәләриндән бири дә Рәшидбәј Әфәндијевдир. О, Азәрбајчанда бәјүк рус педагогу К. Д. Ушински педагожи мәктәбинин давамчысы кими танынмышдыр.

Икинчи һиссәдә Р. Әфәндијевин ибтидан синифләрдә ана дилин тәлими һағғында фикирләри вә үчүнчү һиссәдә исә онун әдәбијат тәдريس барәдәки көрүшләри шәрһ олунур.

Үчүнчү фәсилдә «Абдулла Шаигин методик көрүшлери»ндөн данышылып.

Мүәллиф бу һагдакы сөһбәтнин биринчи һиссәсиндә көркәмли методистин мүәллимлијиндән данышыр вә јазыр ки, әдәбијат тәдриси тарихиндә билаваситә мүәллимлик етмиш, методик көрүшләрени дәрс дедији синифләрдә, педагожи просесдә јаратмыш вә формалашдырмыш А. Шаигин мүәллимләр ичәрисиндә хүсуси мөвгеји вә шәрәфли јери вардыр... А. Шаигин бир әдәбијат мүәллими кими өзүнәмәхсус методик мөһәрәти вар иди. О, дәрс дедији фәннин хүсусијјәтләрини тәдрис просесиндә өн плана чәкир вә өз ишини мәнһз бу әсасда гурурду.

Мүәллиф А. Шаиг һаггындакы фикирләрини онун дәрс дедији сабиг тәләбәләринин хатирәләри илә әсасландырараг јазыр ки, С. Рәһман өз мүәллиминин методик бачарыгыны белә характеризә едир: «Шаиг әсил мүәллим иди... Фәнни мүкәммәл билирди. Әсәрләри чох мөһәрәтлә тәһлил едирди».

А. Шаиг һаггындакы сөһбәтнин икинчи һиссәсиндә мүәллиф онун ушаг әсәрләринин дидактик әсаслары вә методик имканларындан данышыр. О, јазыр ки, Шаиг һадисәләри тәбини вә тәсирли бир диллә, мараглы конфликт әсасында тәсвир едир. О, балача охучуну интизарда гојан вә јаддан чыхмајан лөвһәләр јарадырды.

Сонра мүәллиф А. Шаигин лирик ушаг ше'рләри үзәриндә дурур вә бу һагда әтрафлы сөһбәт ачыр, о, јазыр: А. Шаигин лирик ше'рләри вәтән вә сәадәтин, азадлығын вә хош күнләрин рәмзи кими сәсләнирди. Бу ше'рләрдә сәмимийәт вә инам, јаделлиләрә гәзәб вә нифрәт тәрбијәси башлыча јер тутур. Шаир Вәтәнин ағыр күнләриндә ону көз бәбәји кими горумағы, вәтәндашлыг борчу кими тәблиғ едирди.

Мүәллиф Шаиг һаггында сөһбәтнин үчүнчү һиссәсиндә «Азәрбајчан мәктәпләриндә әдәбијат тәдриси» мәсәләсиндән бәһс едир вә јазыр ки, А. Шаигин әдәбијат тәдриси һаггында көрүшләри, башлыча олараг, дәрсликләриндә ифадә олунашдыр. Буна көрә дә онун дәрсликләринин методик әсасларыны вә тәртиб принципләрини өјрәнмәк, әдәбијат тәдриси тарихиндә ојнадыгы ролу арашдырмаг вәчибдир.

Белә бир киришдән сонра мүәллиф А. Шаигин мәктәб дәрсликләриндән кениш вә әтрафлы сөһбәт ачыр. Дејиләнләр һаггында даһа конкрет тәсәввүрә малык олмаг вә А. Шаигин методик көрүшләрини дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн онун ингилабдан әввәл тәртиб етдији дәрсликләрин икиси үзәриндә бир гәдәр кениш дајанмағы фајдалы һесаб едир. О, бу һагда сөһбәтиндә А. Шаигин «Совет һакимийәтинин илк илләриндәки педагожи-методик фәалијјәти» үзәриндә дајаныр вә јазыр:

А. Шаиг Совет һакимийәтинин севинчлә гаршылајан, Совет мәктәпләринин јаранмасы вә тәшкилиндә бөјүк рол ојнајан маариф хадимләриндән биридир...

Совет мәктәпләринин тәшәккүл етдији илк—дөврдә А. Шаигин педагожи вә методик фәалијјәти даһа бөјүк вә әзәмәтли олмушдыр.

Мүәллиф бу һагдакы сөһбәтнин јекунлашдырараг јазыр ки, Совет дөврү А. Шаигин методик көрүшләринин формалашдығы јени вә һәм дә јүксәк мәрһәләдир.

Һәмнин китабда «Мүәллифдән» башлығы алтында кичик бир тејд дә верилмишдир. Бурада дејилр ки, сон заманлар тәдрис фәнләринин тарихинә даир Азәрбајчан, рус вә башга гардаш халқлары алим-методистләри тәрәфиндән чидди елми-тәдгигат әсәрләри нәшр едилмишдир. Бу әсәрләр мүасир мәктәпләрин зәрури еһтијач вә тәләбләринин гануни нәтичәси олуб, тәлим-тәрбијәнин гаршысында дуран мүһүм проблемләри һәлл етмәк мәгсәдинә хидмәт едир.

Азәрбајчан мәктәпләриндә әдәбијат тәдрисинин тарихи методик фикримизин тәдгиг олунамыш бир саһәсидир. Охучуларә тәдгим олуна бу китабда Азәрбајчан мәктәпләриндә әдәбијат тәдриси тарихинин бәзи мүһүм мәсәләләри, конкрет бир дөврү тәдгиг олуна.

«ЧӘФӘР ЧАББАРЛЫ ВӘ ТЕАТРДА МҮАСИРЛИК ПРОБЛЕМИ»

Азәрбајчан Совет драматургијасы вә театры тарихиндә социалист реализминин бинасыны учалдан бөјүк јазычы Ч. Чаббарлынын зәнкин әдәби ирсини дәриндән тәдгиг едиб үмумиләшдирмәк вә онун бу күнкү актуал мәнасыны елми дәлилләрә ачыб охучуларә әтрафлы шәрһ етмәк мүасир Азәрбајчан сәнәтшүнәслиғы гаршысында дуран башлыча вәзифәләрдәндир. Чүнки бүкүнкү драматургијамызын һақлијјәтләри, режиссорлуг вә актјор сәнәти саһәсиндә социалист реализминин чалдығы гәләбәләр, театрымызын әсас һәјат проблемләринә бөјүк марағы; әһәмијјәтли ичтимаи мөвзулары ишләјиб сәһнәдә чанландырмаг ән'әнәләри билаваситә Ч. Чаббарлынын ады илә әлағәдардыр.

Бу бахымдан театрын кениш халг күтләләринә јакынлашмасында, демократлашмасында, ингилаби идејалары тамашачыларын шууруна ашыламаг үчүн јени, садә мүасир сәһнә дили јарадылмасында, театрын социалист реализми платформасына кечмәсиндә, јени ингилаби репертуар уғрунда мүбаризәсиндә, совет адамларынын образларыны јарадан актјор фәрдијјәтләринин формалашмасында Ч. Чаббарлынын бәди әсәрләринин вә нәзәри-тәнгиди мәғаләләринин һәлледиҗи ролу олмушдыр.

Бу чәһәтдән «Маариф» нәшријјатынын бурахдығы Р. Бүсејновун «Чәфәр Чаббарлы вә театрда мүасирлик проблеми» әсәри диггәти чәлб едир.

Бу әсәрин мүгәддимәсиндә дејилир ки, Ч. Чаббарлынын вә ондан сонра кәлән мүасир сәнәткарларымызын дили бүтүн халгын анладығы, севдији вә данышдығы бир дилдир. Бу, бир тәрәфдән әдәбијат вә сәнәтимизин халга јакынлашмасы, дикәр тәрәфдән халгымызын мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәси нәтичәсиндә әлдә едилмишдир.

Дилимиздә јени јаранмыш мәна вә анлајышларә ујғун олан чохлу сөз, ифадә вә истилаһ әмәлә кәлмишдир. Мүасир әдәби сәһнә дили саһәсиндә бөјүк ингилаби јүксәлишин ән бөјүк јарадычысы, һеч шүбһәсиз ки, Чәфәр Чаббарлыдыр.

Мүәллиф сөзүндә давам едәрәк јазыр ки, демәли социализм реализми мөвгеләриндә дуран сәнәткар үчүн реалист дил мәсәләси һәмнин јарадычылыг методунун тәркиб һиссәси, идеја вә форма илә билаваситә әлағәдар олан бир мәсәләдир.

Ч. Чаббарлы сәһнә дилинә мәнз бу чәһәтдән бахыр, онун садә-лији, тәбиинлији вә зәнкинлији угрунда ардычыл мүбаризә апарырды. О, «Севил», «Алмаз», «Јашар» вә «Дөнүш» кими сосналист реализми драматуркијасынын олмәз әсәрләрини јаратмагла Азәрбајчан сәһнә дилини дә формалашдырды. Бу әсәрләрин дили онларын башлыча идејасы, һәјат мәзмуну илә мөһкәм әлағәдар олан реалист бир дилдир.

Мүәллиф буну да көстәрир ки, Ч. Чаббарлынын јаратдығы сәһнә дили јалныз ондан сонра келән драматурглар үчүн нүмунә олмамыш, һәм дә Азәрбајчан театрында актјор гүввәләринин реалист, халғын аңладығы бир дилә јијәләnmәсиндә әһәмијјәтли рол ојнамыш вә үмумијјәтлә, сәһнәмиздә сосналист реализми принципләринин тәләбәсинә бөјүк тәсир көстәрмишдир.

«Чәфәр Чаббарлы вә театрда мүасирлик проблеми» әсәри дәрл фәсилдән ибарәтдир. Бу фәсилләрдән биринчисиндә «Ч. Чаббарлы вә сәһнәмиз», икинчисиндә «Мүасир гәһрәман јаратмаг угрунда мүбаризә», үчүнчүсүндә «Севил»дән «Алмаз» вә «Јашар»а. Дөрдүнчүдә «Сәһнәмиз сәһнәмиздә» мәсәләләриндән бәһс олунур.

ҺӘР БИР АИЛӘНИН СТОЛҮСТҮ КИТАБИ

«Маариф» нәшријјаты ССРИ Педагожи Елмләр Академијасынын нәшри «Валидејнләр үчүн лүгәт» (аилә тәрбијәси) адлы китабы Азәрбајчан дилиндә нәшр етмишдир.

Һәмин китабда үч жүзә јахын мәгалә вардыр. Сизчә бу мәгаләләр нә барәдәдир?

«Лүгәт»дә дејилир ки, һәмин мәгаләләр мөһкәм коммунист әғдәсини, әсил характери, әмәксевәр, хејрхан, һуманист һиссләри нечә тәрбијә етмәк, охумагда ушаглара нечә көмәк етмәк, онларын сәһбәтини нечә мөһкәмләтмәк барәдәдир. Бундан әлавә, валидејнләри вә ушағлары дүшүндүрән бир чох мәсәләләр дә бу мәгаләләрдә өз әксини тапыр.

Мәгаләләр А-дан Ш-јә гәдәр әлифба сырасы илә дүзүлмүшдүр. Мәсәлән:

Антидин тәрбијә. Дин өз маһијјәти етибары илә совет чәмијјәтинә јаддыр. Лакин биздә дә керидә галмыш адамлар арасында капитализм галығы олан дини етигадлар галмагдадыр. Диндарларын тәсири илә дини мөвһуматлар ушағлара кечир...

Ушағларын антидин тәрбијәсиндә мүәллимләр валидејнләрин етибарлы көмәкчиләридир. Мүәллимләр валидејнләрә чәтнин һалларда нечә һәрәкәт етмәк, ушағы марагландыран суаллара нечә дүзкүн чаваб вермәк, ону дини тәсирләрдән нечә горумаг үчүн мәсләһәтләр вермәлидирләр...

Адәтләр. Адәтләр тәләбәтә чеврилмиш вәрдишдир. Мәктәбли тәмринләр комплексини јахшы мәнимсәмишдир. О, тәмринләри асанлыгла вә сәрбәстчәсинә јеринә јетирир. Онда вәрдиш әмәләрилмишсә, ушаг өз күнүнү буиларсыз башлаја билмирсә, демәли, онда јахшы адәт әмәлә кәлмишдир...

Коллективчилиик. Бу, јолдашлыг, һәмрәјлик, мәгсәд вә һәрәкәт бирлијидир. Коммунист гуручусунун әхлаг кодекси коллективчилији

вә гаршылыгылы јолдашлыг јардымыны ән мүһүм әхлаг принципләр сырасына дахил едир. Һәр кәс һамы үчүн, һамы һәр кәс үчүн». Коллективлә әлағә садә ичрачылыгы шүүрлу вә көнүллү интизамлыга чевирмәјә көмәк едир. Шәхси вә үмуми мөнафәләрин бирлијини дәрк етмәк ичтимаи борч һиссини јүксәлдир...

Көрүндүјү кими, лүгәтдә һәр бир сөзүн кениш изаһы шәрһ едилир. «Лүгәт» тәртибчиләринин диггәт мәркәзиндә аиләдә һәјатә вәсигә алан ушаг, јенијетмә вә кәнчләр дурур. Һәр бир мәгаләдә мүөјјән јашда олан ушағлар һаггында, ушағларын јашына вә инкишафына мүвафиг олан валидејн тәсиринин вәситәләриндән данышылыр.

Аиләнин дост, мөһкәм бирләшмиш коллектив олмасы барәдәки фикир, мүлаһизә «Лүгәт»ни бир чох мәгаләләриндә өз әксини тапмышдыр. Тәрбијәдә бөјүкләрин шәхси нүмунәсинин әһәмијјәти шәрһ едилир. Һәмчинин «Лүгәт»дә валидејнләрә ушағларын нечә өјрәдилмәси, онлара нә вә нечә өјрәтмәк һаггында әтрафлы мәлумат верилир. «Лүгәт»ин мәгаләләри валидејнләрин ушағын мәктәбли олмаларына вә әмәли нәтичә чыхармаларына көмәк едән мәктәбә давамийјәт, биликләрә гижмәт верилмәси, мүвәффәг, гејри-мүвәффәг, ев тапшырыгы, имтаһан аңлајышлары илә таныш едир. Валидејнләр синиф рәһбәри вә мәктәб директорунун вәзифәләри илә дә таныш олур, пионер вә комсомол тәшкилатынын иши, валидејн комитәси, мәктәбин, аиләнин вә ичтимаийјәтин вәһид мөвгәдә дурмасы һаггында мәлумат алырлар.

«Лүгәт»ин мәгаләләриндә гејд олунур ки, ушаг инсандыр, кәләчәк вәтәндашдыр. Онун һәјәчанларына, романтика илә зәнкин арзу вә марағларына һөрмәт етмәк ләзимдыр.

«Лүгәт»ин јахшы чәһәтләриндән бири дә будур ки, бурада ушағларда вәтәнпәрвәрлик вә бәјнәлмиләлчилик, инсанпәрвәрлик һисси, принципаллыг, икидлик, ифадә гүввәси вә характер мөһкәмлији, кечмишин «җүрәнч һәрәкәтләринә» дөзүлмәзлик тәрбијә етмәк үчүн валидејнләрә изаһат вә мәсләһәтләр верир.

«Лүгәт»ин киришиндә дејилир ки, валидејнләр «Лүгәт»дәки мәгаләләри охујаркән бу вә ја дикәр аңлајыш һаггында даһа долгун вә даһа чох шеј билмәк вә әдәбијјатла таныш олмаг истәјәчәкләр. «Китаблар һаггында сөз» адланан библиографик мәгалә бу барәдә онлара көмәк едә биләр, һәмин мәгаләни валидејнләр «Лүгәт»ин ахырында тапа биләрләр.

Үмид етмәк олар ки, бу «Лүгәт» ушағларын коммунист тәрбијәсиндә һәр бир совет аиләсинин јахын досту вә көмәкчиси олачадыр. Одур ки, белә бир китабын һәр бир аиләнин столүстү китабы олачагына шүбһә етмирик.

МИРЗӘ МЕЛКУМ ХАН ҺАГГЫНДА КИТАБЧА

Иранын көркәмлик ичтимаи хадими Мирзә Мелкум хан Азәрбајчанла сых әлағәдә олан мүтәфәккир бир јазычы вә публисистдир. О, «Шејх вә вәзир», «Үсули-тәмәддүн», «Үсули-адәмијјәт», «Мәбдәи-тәрәгги», «Сәјјаһи-гујәд», «Кибатчеји-гејби», «Товфиге әманәт» кими әсәрләрин мүәллифидир. Бундан әлавә, о, «Ганун» гәзетинин

редактору və Иранда илк сийаси тәшкилатын—фәрамушхананын жардычысыдыр.

М. Мелкум хан М. Ф. Ахундов идејаларынын Иранда бөјүк тәблиғатчысы олмушдур.

М. Ф. Ахундов илә Мирзә Мелкум ханын јазышмалары бөјүк елми вә тарихи әһәмијјәтә малик зәкин бир ирсдир.

М. Мелкум ханын һәјат вә фәалијјәти сағлыгындан бу күнәдәк Иран, Азәрбајчан, Русија вә Гәрби Авропа шәрғшүнасларынын диггәтини чәлб етмишдир. Чүнки Мелкум ханын фәалијјәти мүхтәлиф чәһәтлидир, филологлар, сийасәтчиләр, философлар, иғтисадчылар, тарихчиләр өз әсәрләриндә М. Мелкум ханын Иран ичтимаи фикир тарихиндәки мөвгәјини ајдынлашдырмаға сәј кәстәрмишләр.

Мүәллифләрдән О. Бахшәлијев дә «Мирзә Мелкум хан» адлы китабча јазмышдыр. Оун бу китабчасында Мирзә Мелкум ханын һәјатындан вә едәби жардычылығындан бәһс олунур.

Китабча «Илк сөз»дән вә үч фәсилдән ибарәтдир:

Биринчи фәсилдә «Мирзә Мелкум ханын һәјат јолу», икинчи фәсилдә «Мирзә Мелкум ханын публицистикасы», үчүнчү фәсилдә исә «Азәрбајчан ичтимаи фикри вә Мирзә Мелкум хан» мәсәләләриндән бәһс олунур.

«Илк сөз» баһлығы алтында кедән сөһбәтдә дејилр ки, Мирзә Мелкум хан һаггында ән дәјәрли мүлаһизәләрә рус—совет шәрғшүнасларында раст кәлмәк мүмкүндур.

Бир әсрә јахындыр ки, Мирзә Мелкум ханын ирси халг арасында јайылмыш вә охунмагдадыр. Јакин тәәссүфлә јада салмалыыг ки, онун ирси индијәдәк өз вәтәниндә лазымынча өјрәнилмәмиш, әсәрләри исә мүкәммәл нәшр едилмәмишдир.

«Мирзә Мелкум хан» китабчасыны Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты чапдан бурахмышдыр.

ДИСПУТЛАРЫН ТӘШКИЛИ

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тәрбијә кабинети Ј. Р. Талыбовун «Мәктәбдә диспутларын тәшкили вә кечирилмәси» адлы китабчасыны бурахмышдыр.

Китабчанын кирришиндәки гејддән ајдын олур ки, мүасир дөврдә шакирдләрин әгидәси, дүнјабахышы јалныз арлә вә мәктәбин тәсири илә дејил, һабелә мүхтәлиф амилләрин тәсири илә дә формалашыр. Радио вә телевизия верилишләри, кино вә театр тамашалары, гоншулары, јолдашлары, дост вә танышлары сөһбәтләри, күндәлик гәзәтләр, мүхтәлиф журналлар, планетимизин ајры-ајры кушәләриндә јашајан мүхтәлиф әгидәли, мүхтәлиф мәсләкли инсанлар, бәди әсәрләр вә с. шакирд шәхсијјәтинә тәсир кәстәрир.

Шакирд көрдүјү, ешитдији, мүшаһидә етдији бу вә ја дикәр фактлары музакирә етмәјә, она өз мүнасибәтини билдирмәјә чәнд едир. Шакирд кимди доғру, кимин сәһв, кимин пис, кимин исә јахшы һәрәкәт етдијини өјрәнмәк истәјир. О, ичтимаи-сийаси һадисәләрдә етиһасыз јанаша билмир. Әдаләт, вәтәндашлыг борчу вә с. әхлаги категоријалар һаггында мүбаһисә етмәјә, фикрини билдирмәјә, өз сөзүнү демәјә чалышыр.

Мүәллиф сөзүнә белә бир нәтичә илә јекун вурараг јазыр ки, бу бөјүк вә мүһүм мәсәләләрин дүзкүн тәһлил едилмәси вә баша дүшүлмәсиндә мәктәпләрдә тәшкил олунан диспутларын бөјүк тәһлим вә тәрбијәви әһәмијјәти вардыр.

Мүхтәлиф мөвзуларда диспутлар кечирмәк, бу марағлы тәдбирләрдә шакирдләрин фәал иштиракыны тәһмин етмәк инди мәктәпләримиздә көзәл әнәнәјә чеврилмишдир. Чүнки диспутлар шакирдләри фәаллашдырыр, онлары мүстәгил мүһакимә јүрүтмәјә өјрәтмәк үчүн тәшкил едир. Диспутлар һәр бир шакирдә өз фикир вә дүшүнчәләрини доғрулуғуну мүсаһибинин кәтирдиди дәлил вә сүбутларын доғрулуғуну јохламаға имкан верир. Диспутларын дүзкүн тәшкили шакирдләри фәаллашдырыр, онларын нәчиб әхлаги кејфијјәтләрә јијәләнмәсинә бөјүк тәсир кәстәрир.

Диспутларын маһијјәти вә мәзмунундан бәһс едән мүәллиф кәстәрир ки, диспутлар өз мәзмунуна көрә дөрд бөјүк проблемә аһәтә едир.

- а) Әхлаги-етик;
- б) Естетика вә естетик зөвг;
- в) Сийаси вә бејнәлхалг һадисәләр;
- г) Әдәби-бәди проблемләр.

Һәмин проблемләрин ајры-ајрылығда изаһыны вә шәрһинг вәрән мүәллиф кәстәрир ки, диспутларын мөвзу даирәси чох кеншидир. Буна көрә дә һәмин китабчада ән чох әхлаги-етик мөвзуларда кечирилән диспутлардан бәһс едилчәкдир. Белә диспутларда тәлә бәхт нәдир? Бунлара инанмағ олармы? Сән хошбәхтлији нәдә көрүрсән? Сәнин идеалын кимдир? Әсил мәнәда јашамағ нә демәкдир? Гәһрәманлыг нәдир? Һәјатда өзүнә јер тутмағ үчүн сәнә ким көмәк едир? Кимә охшамағ истәрдин? Һансы пешәни сечмәк истәрдин? Вәтәндашлыг борчуну нәдә көрүрсән? Хејирхәһ адам кимдир? вә с. мәсәләләрдән бәһс олунур. Бунула јанашы олараг мүәллиф һәмин мөвзулар үзрә кечирилән диспутларын тәшкили вә кечирилмәси үзәриндә дурур вә республикамызын мәктәпләриндә һәјата кечирилән диспутлардан кенишлији илә бәһс едир.

Диспутларын кечирилмәсинин мүсбәт нәтичәләри һаггында мүәллиф јазыр:

...Диспутлар шакирдләри факт вә һадисәләри дүзкүн тәһлил етмәјә, мүгајисәләр апармаға өјрәдир. Онлар дәрк едирләр ки, кәләчәк һәјаты, гуручулуг ишләрини јашлы нәсил онлара тапшырмалы олур. Буна көрә дә белә бир шәрәфли әмәк, мүбаризә, жардычылыг естафетинә һазыр олмағ зәруридир. Онлар әмәк, мүбаризә вә жардычылыг естафетинин гөләбә бајрағыны јүксәкләрә галдырмағ наминә әмәкдә иштирак етмәјә чан атыр, бу ишдә иштирак етмәји мүгәддәс борчлары һесаб едирләр.

МҮӘЈЈӘНЛИК ВӘ ГЕЈРИ-МҮӘЈЈӘНЛИК КАТЕГОРИЈАСЫ

«Маариф» нәшријјаты А. Һәсәновун «Азәрбајчан дилиндә мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријасы» адлы китабчасыны бурахмышдыр.

Мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријасы Азәрбајчан дилиндә үч јолла — лексик-семантик, лексик-грамматик вә грамматик јолла ифадә олунур. Бу категорија Азәрбајчан дилиндә субстантивлик, атрибутивлик, адвербиаллыг категоријаларынын һәллиндә, һәмчинин сөз бирләшмәләри вә чүмлә үзвләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә, еләчә дә грамматик тәһлил просесиндә чох мүһүм, бә'зән исә һәлледици әһәмијјәтә маликдир.

Белә бир гејддән сонра мүәллиф Азәрбајчан дилиндә бу категоријанын мөвгејини вә өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмағын үзәриндә дурур вә буну изаһ вә шәрһ едир.

Китабча али мәктәбләрин филологи вә шәрһшүнаслыг факултәләринин тәләбәләри, аспирантлары, мүәллимләри, еләчә дә орта мәктәбләрин дил-әдәбијјат мүәллимләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор мүавини), М. А. Асланов, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Корректор Сона Маһмудова.

Чапа имзаланмыш 27/V-1971-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^{1/16} = 3,5$ кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 04667. Сифариш 1553.

Тиражы 10338

Редаксијанын үнваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.